

φθορά και μνήμη
στο αστικό τοπίο

Καισαριανή

Κουτσανδρέα Κανελία

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Αρχιτεκτονική-Σχεδιασμός του Χώρου
Κατεύθυνση Α': Σχεδιασμός-Χώρος-Πολιτισμός

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ-ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Α' : ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ- ΧΩΡΟΣ- ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Διπλωματική Εργασία

Θέμα: Φθορά και Μνήμη στο Αστικό Τοπίο. Η περίπτωση της Καισαριανής

Κουτσανδρέα Κανελία

επιβλέπων Καθηγητής: Τουρνικιώτης Παναγιώτης

Οκτώβριος 2013

Στους γονείς μου Βασιλική και Γεράσιμο
και στα αδέρφια μου Έφη και Θοδωρή,
για τη στήριξη τους,

και σ' εκείνους που αναζητούν τη σοφία στην
ταπεινότητα και τον πλούτο στη γνώση.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

Κεφάλαιο Α: η πόλη – η Καισαριανή

- i. κοινωνική διάσταση
- ii. γεωγραφία
- iii. ιστορία

Κεφάλαιο Β: ο τόπος

- i. τόπος και χώρος
- ii. τόπος και εμπειρία
- iii. ο τόπος της Καισαριανής

Κεφάλαιο Γ: το ερείπιο

- i. τα ερείπια της Καισαριανής
- ii. αστικά ερείπια
- iii. κοινωνική διάσταση
- iv. χρόνος
- v. αισθητική
- vi. εμπειρία

Κεφάλαιο Δ: η μνήμη

- i. συλλογική μνήμη
- ii. μνήμη και ιστορία
- iii. μνημείο
- iv. αστικό ερείπιο και μνήμη

Επίλογος

Βιβλιογραφικές αναφορές

Παράρτημα

Περίληψη

Αντικείμενο της συγκεκριμένης εργασίας αποτελεί η μελέτη της οντότητας του αστικού ερειπίου και η διερεύνηση της δυνατότητας του να λειτουργεί ως φορέας της συλλογικής μνήμης. Μέσα από το αστικό τοπίο της Καισαριανής, στο οποίο εστιάζει η έρευνα, μελετάται αρχικά η πόλη και οι δυνάμεις που παράγουν τις μορφές και τους συσχετισμούς μέσα στα όρια της. Το αστικό ερείπιο ως μέρος της πόλης και ενεργό - μέσα στην αδράνεια του - κομμάτι της καθημερινής αστικής εμπειρίας, μελετάται ως μια νέα αισθητική οντότητα με κοινωνικές και οικονομικό-πολιτικές προεκτάσεις στο παρελθόν και το μέλλον. Η δυναμική της φθοράς εξετάζεται σε αντιπαραβολή με εκείνη του μνημείου στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής με σκοπό να διερευνηθούν οι διαφορετικές ποιότητες της συλλογικής μνήμης και οι δυνατότητες αποτύπωσης της που ενυπάρχουν στους δύο αυτούς, διαφορετικής προέλευσης, κλίμακας και μορφής, τόπους.

εισαγωγή

Εισαγωγή¹

«Σαν ένα έργο αρχιτεκτονικής, η πόλη είναι μια κατασκευή στο χώρο, τεράστιας όμως κλίμακας, που γίνεται αντιληπτή μόνο στη ροή μεγάλων χρονικών διαστημάτων»² γράφει ο Lynch, ορίζοντας τα τρία θεμελιακά συστατικά της πόλης, το χώρο, το χρόνο και το δημιουργό. Η πόλη είναι ένα 'αντικείμενο' που 'κατασκευάζεται', χρειάζεται επομένως ένα υποκείμενο, εκείνο που επιμελείται της κατασκευής, η οποία τοποθετείται σε ένα χώρο και υπάρχει κατά μήκος της χρονικής συνέχειας.

Η πόλη, με την πλήρη έννοια του όρου, είναι ένα γεωγραφικό πλέγμα, ένας οικονομικός οργανισμός, μία θεσμική διαδικασία, ένα θέατρο κοινωνικών ενεργειών και ένα αισθητικό σύμβολο συλλογικής ενότητας. Η πόλη πράγει την τέχνη και είναι τέχνη· η πόλη δημιουργεί το θέατρο και είναι το θέατρο.³

Η πόλη ορίζεται σαν ένα σύνθετο σύνολο που αφορά στην υλική πραγματικότητα και βρίσκεται στο χώρο, πλάθεται ωστόσο από τις κοινωνικές συνθήκες και το χρόνο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Rossi, «στη ζωή, όπως και στην αρχιτεκτονική, όταν αναζητούμε κάτι, δεν αναζητούμε μονάχα αυτό.»⁴ Η μελέτη της πόλης δεν μπορεί επομένως να αφορά αποκλειστικά στην καταγραφή της ορατής και απτής οντότητας της αλλά επεκτείνεται μοιραία και στις συνθήκες εκείνες που ενεργούν στο ευρύτερο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο και διαμορφώνουν τις δυνάμεις που δρουν με τη σειρά τους ως παράγοντες σχηματισμού της υλικότητας της πόλης. Ο Augé σημειώνει πως οι πόλεις «ορίζονται από την ικανότητα τους να εισάγουν και να εξάγουν ανθρώπους, προϊόντα, εικόνες και μηνύματα»⁵. Σκιαγραφεί έτσι ένα πλαίσιο ύπαρξης της που κινείται πέρα από το ορατό και το προφανές, πέρα από τις μορφές και τα σχήματα και δύναται να χαρακτηριστεί σε μεγάλο βαθμό, ανθρωποκεντρικό. Η δομή μιας πόλης εξάλλου «έχει άμεση σχέση με τον τρόπο ύπαρξης και τη συμπεριφορά των ανθρώπων.»⁶ Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρείται να προσεγγιστεί η μορφή και η διάρθρωση της πόλης με οδηγό τρεις βασικούς άξονες, την κοινωνική διάσταση και ταυτότητα του πληθυσμού, τις ιστορικές συνθήκες και τη γεωγραφία της τοποθεσίας στην οποία η πόλη αναπτύσσεται. Στόχος είναι να αποκρυπτογραφηθούν οι δυνάμεις εκείνες που δρουν στο χωρικό της πλαίσιο και ζυμώνονται με το τοπίο σχηματίζοντας τις μορφές και τη δομή της.

Η πόλη είναι σε ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης και ανεξάρτητα από τις δυνάμεις που γεννούν τις επιμέρους μορφές της, μια κατασκευή στο χώρο ή μια κατασκευή του χώρου. Ο de Certeau γράφει πως η πόλη παρέχει «έναν τρόπο σύλληψης και κατασκευής του χώρου βάσει ενός πεπερασμένου αριθμού από σταθερές, αλληλοσυνδεόμενες αλλά και

---

¹ Η μετάφραση όλων των αποσπασμάτων από την αγγλική βιβλιογραφία, που παρατίθενται στην εργασία έγινε από την υπογράφοσα.

² Kevin Lynch, *The Image of the City*, (1960; repr., MIT press, 1990), σελ.1

³ Lewis Mumford, 'What is a City', in *The City Reader*, ed. Richard T. LeGates and Frederic Stout, (Routledge, 2002), σελ.94

⁴ Aldo Rossi, *Επιστημονική Αυτοβιογραφία*, μετφρ. Κωνσταντίνος Πατέτος (Αθήνα: Εστία, 1995), σελ.56

⁵ Marc Augé, *Non-Places, an Introduction to Supermodernity* (1995; repr., Verso, 2008), σελ.vii

⁶ Aldo Rossi, *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, μεταφρ. Βασιλική Πετρίδου (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1991), σελ.25

ικανές να απομονωθούν ιδιότητες.»⁷ Ο χώρος της πόλης συντίθεται από επιμέρους χώρους ποικίλης κλίμακας, μορφής και λειτουργίας. Από τη στιγμή που οι χώροι αυτοί φιλοξενούν κάποια χρήση εμπλουτίζονται με κάποιο νόημα, τους δίνεται μια ταυτότητα και συμμετέχουν στην ιστορία της πόλης· γίνονται εκείνο που ο Augé χαρακτηρίζει *ανθρωπολογικοί τόποι (anthropological place)*.⁸ Κάθε τόπος είναι βέβαια σε κάποιο βαθμό ανθρωπολογικός. Η ίδια η δημιουργία του προϋποθέτει την παρουσία του ανθρώπου με κάποιο τρόπο- τώρα ή κάποτε. Ο τόπος δεν είναι μόνο η μορφή ή η ύλη ή το μέγεθος του σώματος που περιέχεται στα συγκεκριμένα χωρικά όρια· ο τόπος αφορά στις δυνάμεις εκείνες που εξασφαλίζουν πως ό,τι περιέχεται στον τόπο έχει νόημα και υπόσταση ακριβώς επειδή βρίσκεται εκεί. Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μελετάται η έννοια του τόπου, οι ποιότητες και τα γνωρίσματα του. Διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να γίνει αντιληπτός, να προσεγγιστεί και να ερμηνευτεί η ουσία και το νόημα του από τον εκάστοτε παρατηρητή.

Η πόλη, αναφέρει ο *Roète*, είναι ένας ζωντανός οργανισμός που «γεννιέται, αναπτύσσεται, δρα και αντιδρά, μετασχηματίζεται και διαστέλλεται, παρακμάζει και πεθαίνει»⁹. Οι τόποι της πόλης ως μέρη αυτού του όλου ακολουθούν πορεία αντίστοιχη και είναι πιθανό να βρεθούν κάποια στιγμή αντιμέτωποι με τη φθορά. Ωστόσο σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο τόπος δεν χάνεται όταν φθαρούν εκείνα που περιέχονται μέσα του.¹⁰ Στην περίπτωση ενός κτηρίου που αποτελεί έργο της αρχιτεκτονικής και κατεξοχήν εκφραστή του χαρακτήρα της πόλης, η φθορά του, που οφείλεται σύμφωνα με τον Ουγκώ στο χρόνο, τις επαναστάσεις και τους συρμούς,¹¹ μπορεί υπό προϋποθέσεις να οδηγήσει στο μετασχηματισμό του τόπου, στη γέννηση ενός νέου τόπου πάνω στον τόπο. Ο τόπος της φθοράς και της διάλυσης είναι εκείνος του αστικού ερειπίου. Το τελευταίο συνιστά το θραύσμα μιας άλλοτε ολοκληρωμένης υλικότητας που μέσα στην αποσπασματικότητα της συγκροτεί μια νέα μορφολογική και αισθητική οντότητα. Η αρχική της σημασία έχει χαθεί έχοντας όμως δώσει τη θέση της σε μια νέα δυναμική που πηγάζει από την ίδια τη φθορά και τον κατακερματισμό της ύλης, διατηρώντας ωστόσο ένα ίχνος από την ολότητα του παρελθόντος. Ο Rossi αναφέρει πως «ίσως μόνο τα ερείπια εκφράζουν ολοκληρωμένα ένα γεγονός»¹² τονίζοντας τη δύναμη του θραύσματος και την ικανότητα της φθοράς να αποτελέσει φορέα νοημάτων και μνήμης. Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρείται η προσέγγιση της οντότητας των αστικών ερειπίων. Διερευνώνται οι αιτίες που οδηγούν στην εμφάνιση τους, οι δυνάμεις που αναπτύσσονται στην πληγωμένη ύλη, η αισθητική του ερειπίου και ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να γίνει αντιληπτή από τον παρατηρητή η σύνθετη και ιδιότυπη αυτή αστική παρουσία.

⁷ Michael de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, (University of California Press, 1988), σελ.94

⁸ Augé, *Non-Places*, σελ.42

⁹ Christine Boyer, *The City of Collective Memory: its Historical Imagery and Architectural Entertainments*, (Cambridge, MA, the MIT press, c1994), σελ.16

¹⁰ Αριστοτέλης, *Φυσικά Δ'*, 209α στο *Φυσική Ακρόασις (Φυσικά)*, βιβλία Γ, Δ. μετφρ. Η.Π. Νικολούδης, (Κάκτος, 1997)

¹¹ Βίκτωρ Ουγκώ, *Η Παναγία των Παρισίων*, μεταφρ. Ανδρέας Παππάς, Βάνα Χατζάκη, (εκδ. Σμίλη, 2005), σελ.150

¹² Rossi, *Επιστημονική Αυτοβιογραφία*, σελ.29

Ως οντότητα με χαρακτήρα κοινωνικό που διατρέχει το χρόνο, η πόλη μοιάζει με «μια μεγάλη αναπαράσταση των συνθηκών ύπαρξης του ανθρώπου»¹³. Κάθε μορφή και κάθε κατασκευή συνιστά στοιχείο της ιστορίας της πόλης, στοιχείο που είναι φορτωμένο με μνήμες. Το παρελθόν της πόλης βιώνεται εν μέρει στο παρόν.

Η πόλη όμως δε φανερώνει το παρελθόν της, το περιλαμβάνει όπως τις γραμμές ενός χεριού, γραμμένο στις γωνιές των δρόμων, στις γρίλιες των παραθυριών, στις κουπαστές των κλιμακοστασίων, στις αντένες των αλεξικέραυνων, στα κοντάρια των λαβάρων, το κάθε κομμάτι χαραγμένο με τη σειρά του από γρατζουνίσματα, πριονίσματα, εγκοπές, βίαια χτυπήματα.¹⁴

Τα σημάδια της μνήμης στα οποία αναφέρεται ο Καλβίνο στο παραπάνω απόσπασμα, κάποια ανεπαίσθητα και κάποια άλλα βίαια και καταστροφικά, φυλάσσονται στους τόπους ενώ παράλληλα τους διαμορφώνουν. «Ο τόπος μνημονεύεται και έχει μνήμη»¹⁵ η οποία μπορεί να είναι είτε προσωπική ή διαπροσωπική, είτε κοινωνική ή συλλογική. Σε κάθε περίπτωση η διατήρηση μιας μνήμης έχει ανάγκη ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο. Στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας η μελέτη επιχειρεί να αποδείξει πως η πόλη θυμάται και μέσα από τα ερείπια της. Προσεγγίζοντας την έννοια της συλλογικής μνήμης, της σχέσης της με την ιστορία και μελετώντας την οντότητα του μνημείου, το κεφάλαιο καταλήγει στην τελευταία παράγραφο να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο η συλλογική μνήμη μπορεί να αποτυπωθεί στον τόπο της διάλυσης, της φθοράς και της υλικής αποσύνθεσης.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι, προσεγγίζοντας διαδοχικά τις έννοιες της πόλης, του τόπου, του αστικού ερειπίου και τη μνήμης, να διερευνήσει τη δυναμική του ερειπίου ως μέρος της σύνθετης ολότητας της πόλης, η οποία αποτελεί με τη σειρά της προϊόν σύνθετων κοινωνικο-πολιτικών και ιστορικών μετασχηματισμών, και να εξετάσει την ικανότητα της φθοράς να διαφυλάττει και να προβάλλει τη συλλογική μνήμη της κοινωνίας. Η προσέγγιση που επιχειρείται θέτει ως κεντρικό άξονα και των τεσσάρων βασικών εννοιών που πραγματεύεται, την ατομική βιωματική εμπειρία ως το κύριο μέσο της αντιληπτικής διαδικασίας. Η εργασία στηρίζεται αρχικά στη βιβλιογραφική έρευνα και κατόπιν στην εφαρμογή των θεωρητικών πορισμάτων σε μια συγκεκριμένη *περιοχή μελέτης*¹⁶ που επιλέχθηκε να είναι η Καισαριανή. Βασικό γνώρισμα της συνοικίας που εξυπηρετεί τη παρούσα έρευνα είναι η συνύπαρξη στα ίδια χωρικά πλαίσια από τη μία πλευρά ενός σεβαστού αριθμού αστικών ερειπίων και από την άλλη ενός εμβληματικού μνημειακού χώρου. Το γεγονός αυτό επιτρέπει τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο κοινά ίχνη συλλογικής μνήμης μιας δεδομένης κοινωνίας με ταυτότητα διακριτή, αποτυπώνονται σε ένα μνημείο αλλά και σε ένα σύνολο αστικών ερειπίων. Επιπλέον δίνεται η δυνατότητα να διερευνηθούν τυχόν διαφορές στο είδος, την ποιότητα και την προέλευση των ιχνών που αποτυπώνονται σε καθεμία από τις παραπάνω δύο υλικότητες, το μνημείο και το ερείπιο.

¹³ Rossi, *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, σελ.37

¹⁴ Ίταλο Καλβίνο, *Οι Αόρατες Πόλεις*, μετφρ. Ανταίος Χρυσσοστομίδης (Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 2004), σελ.28

¹⁵ Dylan Trigg, *The Aesthetics of Decay*, (New York: Peter Lang Publishing, 2006), σελ.123

¹⁶ Rossi, *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, σελ.72

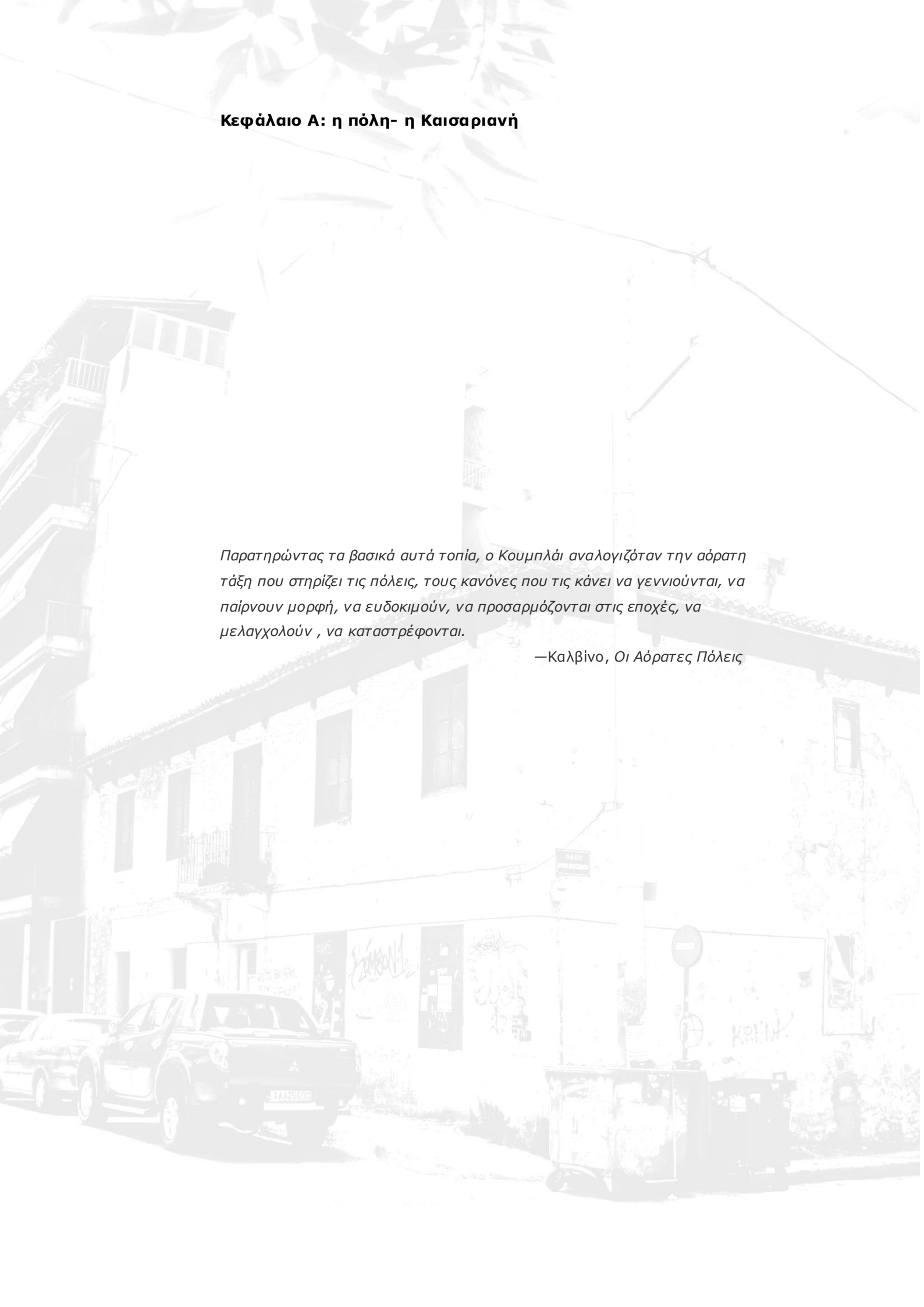
η πόλη- η Καισαριανή

Κεφάλαιο Α: η πόλη- η Καισαριανή

Παρατηρώντας τα βασικά αυτά τοπία, ο Κουμπλάι αναλογιζόταν την αόρατη τάξη που στηρίζει τις πόλεις, τους κανόνες που τις κάνει να γεννιούνται, να παίρνουν μορφή, να ευδοκιμούν, να προσαρμόζονται στις εποχές, να μελαγχολούν, να καταστρέφονται.

—Καλβίνο, Οι Αόρατες Πόλεις

ι. κοινωνική διάσταση

Αναφερόμενος στην πόλη ο Rossi σημειώνει πως για τη μελέτη της μπορεί να διακρίνει δύο τρόπους θεωρητικής προσέγγισης, την πόλη «ως προϊόν των λειτουργικών συστημάτων από τα οποία γεννιέται η αρχιτεκτονική της και συνεπώς ο αστικός χώρος της» και «την πόλη κυρίως ως δομή του χώρου»¹⁷. Στην πρώτη περίπτωση η εικόνα της είναι αποτέλεσμα της ανάλυσης των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συστημάτων, ενώ στη δεύτερη η μελέτη της στρέφεται γύρω από την αρχιτεκτονική και τη γεωγραφία της. Στην ουσία πρόκειται για δύο μεθόδους προσέγγισης που πηγάζουν ωστόσο από μια κοινή συντεταγμένη, την πόλη ως «έργο των χεριών του ανθρώπου».¹⁸

Ως έργο του ανθρώπου η πόλη φέρει αποτυπωμένο στη μορφή και τη δομή της κάτι από την υπόσταση του δημιουργού της. Σχολιάζοντας ο Heidegger την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στο δημιούργημα και το δημιουργό αναφέρει: «Ο δημιουργός είναι η πηγή του έργου και το έργο η πηγή του δημιουργού. Κανένα από τα δυο δεν υπάρχει χωρίς το άλλο.»¹⁹ Η πόλη διαμορφώνεται από τους ανθρώπους και οι άνθρωποι επηρεάζονται από την πόλη. Πρόκειται για μια σχέση αμφίδρομη και συνεχώς ενεργή. Η πόλη συνιστά ωστόσο μία κατασκευή συλλογική· είναι το έργο των χεριών πολλών ανθρώπων, το έργο μιας κοινωνίας.

*Η πόλη είχε ανέκαθεν σχέσεις με την κοινωνία στο σύνολο της, με τα στοιχεία που την απαρτίζουν (την ύπαιθρο και τη γεωργία, τις επιθετικές και αμυντικές δυνάμεις, την πολιτική εξουσία, το Κράτος κλπ.) και με την ιστορία της. Η πόλη μεταβάλλεται όταν η κοινωνία σαν σύνολο, μεταβάλλεται.*²⁰

Όσο πιο σοβαρή είναι η κοινωνική μεταβολή στην οποία αναφέρεται ο Lefèbvre στο παραπάνω απόσπασμα, τόσο σημαντικότερη είναι η αλλαγή που θα επιφέρει στην υλική διάσταση της πόλης. Για την μορφή της συνοικίας της Καισαριανής και τη δομή της πόλης της Αθήνας γενικότερα, σημείο σταθμό αποτέλεσε η κοινωνική έκρηξη που προκλήθηκε από τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922. Πέρα από ένα ιστορικό γεγονός με βαρύνουσα σημασία για την πορεία του Ελληνικού Κράτους, και μια καταστροφική συγκυρία για την οικονομική και πολιτισμική ζωή των Μικρασιατών που επέζησαν, το 1922 συνετέλεσε ώστε να αλλάξει ριζικά και ο ελλαδικός αστικός χώρος.

Όταν τον Αύγουστο του 1922 ο ελληνικός στρατός αποχώρησε με τόσο τραγικές συνθήκες από τη Μ. Ασία, όσοι από τους εκεί εγκατεστημένους Έλληνες μπόρεσαν να ξεφύγουν το θάνατο ή την αιχμαλωσία, περίπου 1.150.000 άτομα, παράτησαν σπίτια και περιουσίες και γεμάτοι αγωνία και δυστυχία, οι πιο πολλοί άρρωστοι και πεινασμένοι, χωρίς καθόλου χρήματα και μέσα να συντηρηθούν, κατέφυγαν στην παλιά Ελλάδα ζητώντας προστασία και

¹⁷ Rossi, *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, σελ.24

¹⁸ Ibid., σελ.37

¹⁹ Martin Heidegger, 'The Origin of the Work of Art', in *Heidegger: Off the Beaten Track*, trans., ed. J.Young and K. Haynes, (Cambridge University Press, 2002), σελ.1

²⁰ Henri Lefèbvre, *Writings on Cities*, trans., ed. Eleonore Kofman, Elizabeth Lebas, (1996; repr., Blackwell, 2000) σελ.100-101

περίθαψη.[...]Μαζί με άλλους 150.000 πρόσφυγες που είχαν έλθει στην Ελλάδα πριν από τη Μικρασιατική καταστροφή, έπρεπε να εγκατασταθούν σε σπίτια και να ενισχυθούν για να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους 1.300.000 άτομα ή 380.000 οικογένειες.²¹

Το 48% του προσφυγικού πληθυσμού εγκαταστάθηκε στην πρωτεύουσα. Οι συντριπτικές πληθυσμιακές πιέσεις που δέχτηκε η Αθήνα μετά το 1922 οδήγησαν στην εγκατάλειψη των πολεοδομικών σχεδίων που είχαν ήδη από το 19^ο αιώνα διαμορφώσει τον πυρήνα της νέας πρωτεύουσας και είχαν στόχο να μεταμορφωθεί εκείνη σε ένα αστικό κέντρο αντάξιο των ευρωπαϊκών. Αντ' αυτού οι κοινωνικές εξελίξεις και οι πολιτικό-οικονομικές σκοπιμότητες συνετέλεσαν στη απρογραμμάτιστη και ανορθολογική επέκταση του αστικού ιστού της πρωτεύουσας.²² Στην πρώτη φάση της εγκατάστασης των προσφύγων δημιουργήθηκαν 12 κύριοι και 34 μικρότεροι συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά, οι οποίοι χωροθετήθηκαν στην περιμετρο των πόλεων σε απόσταση κάποιων χιλιομέτρων από τα όρια τους. Οι σημαντικότεροι είναι ο Βύρωνας, η Καισαριανή, η νέα Ιωνία, η Κοκκινιά, ο Υμηττός και ο Ταύρος. Ως το 1936 δημιουργούνται οι οικισμοί στις λεωφόρους Αλεξάνδρας και Συγγρού, και εκείνοι στη Νίκαια, τη Δραπετσώνα, το Ελληνικό, τον Ερυθρό Σταυρό, τη Στέγη Πατρίδος και με αυτοστέγαση οι οικισμοί της Νέας Φιλαδέλφειας, Νέας Σμύρνης, Νέας Καλλικράτειας, Νέας Ερυθραίας. Ως το 1940 ολοκληρώνονται οι οικισμοί Δουργουτίου, Αγίου Ιωάννη Ρέντη και Αγίων Αναργύρων Πειραιά.²³ (Παράρτημα, χάρτης Α)

Πρόκειται, όπως είναι φανερό για μία εξαιρετικά μεγάλης κλίμακας οικιστική επέκταση των δομημένων ορίων στο λεκανοπέδιο της Αττικής, αιτία της οποίας στάθηκε μια ξαφνική, ιδιαίτερα σοβαρή κοινωνικό-πολιτική αλλαγή. Το μέγεθος, τα όρια, η σύνθεση, η πυκνότητα και η εικόνα της πρωτεύουσας μεταβάλλονται ριζικά και δημιουργούνται άμεσα πολλές νέες συνοικίες. Στη δυτική, βυθισμένη άκρη του Υμηττού εγκαθίστανται μαζικά από τα τέλη του 1922 μέχρι τις αρχές του 1923, μέσα σε σκηνές αρχικά και κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες, 8000 περίπου πρόσφυγες, κυρίως από τα παράλια της Ιωνίας.²⁴

Εγκαθίστανται (οι πρόσφυγες) ανατολικά, βόρεια, νότια του νοσοκομείου Συγγρού σε αντίσκηνα, μετά σε παράγκες, σε πλίνθινα σπίτια. Ανάμεσα τους περνούσε το ρέμα του Ηριδανού ποταμού (ανάμεσα στο νοσοκομείο Συγγρού και το ξενοδοχείο Κάραβελ), που κατέληγε στον Ιλισό ποταμό, πίσω από το ξενοδοχείο Χίλτον.[...] οι πρόσφυγες απλώνονταν σιγά-σιγά προς τον Υμηττό...²⁵

²¹ Ι. Βασιλείου, *Η Λαϊκή Κατοικία: Κοινωνικές Τεχνικές και Οικονομικές Απόψεις - η Λαϊκή Κατοικία σε Διάφορες Ξένες Χώρες και στην Ελλάδα*, (Αθήνα, 1944), σελ.68-69

²² Σήλια Νικολαΐδου, *Η Κοινωνική Οργάνωση του Αστικού Χώρου*, (Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1993), σελ.112

²³ Φωτεινή Γεωργακοπούλου, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά*, 2002, *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor*
URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5944>>

²⁴ Σπύρος Τζόκας, *Ἡ ἐνταξὴ τῶν Προσφύγων στὴν Ἑλληνικὴ Κοινωνία καὶ ἡ Ἐγκατάσταση στὴν Καισαριανή* στο *Ὁ Ξεριζωμὸς καὶ ἡ ἄλλη Πατρίδα: Οἱ Πρόσφυγοὶ στὴν Ελλάδα*, (Επιστημονικό Συμπόσιο, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς παιδείας, Ἀπρίλιος 1997), σελ.122

²⁵ Ν. Σάμιος, *Ἱστορία τοῦ Δήμου Καισαριανῆς: Μέσα ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου*, τόμος Α', (εκδ. Ἐντὸς, 1995) παρατίθεται στο: Θανάσης Γ. Κορακῆς, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, (Καισαριανή: εκδ. Κοροντζή, 2010), σελ. 176-177

εικ.1,2: πρόσφυγες του '22

εικ.3,4: καθημερινότητα στην προσφυγική συνοικία της Καισαριανής

Τα κοινωνικά δεδομένα είναι στοιχειώδη για την υλική οργάνωση της πόλης. Όλες οι δομές, οι υλικές και τεχνικές προδιαγραφές, «οι βιομηχανίες και οι αγορές, οι γραμμές επικοινωνίας και συγκοινωνίας, πρέπει να εξυπηρετούν τις κοινωνικές της ανάγκες.»²⁶ Η αρχιτεκτονική παραγωγή ακολουθεί το ίδιο μοτίβο ενεργώντας με βάση τις κοινωνικές επιταγές κάθε δεδομένη στιγμή. Οι μορφές που προκύπτουν σε κάθε ιστορική περίοδο, καλούνται να καλύψουν συγκεκριμένες ανάγκες του συνόλου. Οι τελευταίες ωστόσο υπαγορεύονται από το ευρύτερο πολιτικό-οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο δραστηριοποιείται η συγκεκριμένη κοινωνία. «Έκαστον κοινωνικόν σύστημα έχει ίδιον πνευματικόν πολιτισμόν επιδρώντα χαρακτηριστικώς επί της διαμορφώσεως των πόλεων...»²⁷ γράφει ο Δεσποτόπουλος. Η πόλη, συνεχίζει ο ίδιος, «...έχει φυσιογνωμία εξαρτώμενην εκ του χαρακτήρος των κατοίκων, του κλίματος και εκ των πολιτικο-οικονομικών και πνευματικών εκδηλώσεων του κυριαρχούντος κοινωνικού συστήματος...».²⁸

Η περιγραφή ενός οικισμού ως προσφυγικού αποτελεί αυτόματα ένα σημαντικό προσδιοριστικό στοιχείο του κοινωνικού του χαρακτήρα. Ωστόσο είναι η κρατική πολιτική εκείνος ο παράγοντας που θέτει το υλικό και θεσμικό πλαίσιο στο οποίο ο παραπάνω κοινωνικός χαρακτήρας θα τοποθετηθεί. Στην περίπτωση της εγκατάστασης των προσφύγων του '22 η κρατική πολιτική και ο τρόπος με τον οποίο χειρίστηκε το ζήτημα, οδήγησε στη διαμόρφωση τριών διαφορετικών τύπων συνοικισμών: τους διαμορφωμένους από το κράτος και την ΕΑΠ (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων) στα όρια της πόλης, τους διαμορφωμένους από τους εμπόρους πρόσφυγες σε οικόπεδα και περιοχές που τους παραχωρήθηκαν από το κράτος (π.χ η περιοχή της Νέας Σμύρνης) και τέλος τις αυθαίρετες προσφυγικές παραγκουπόλεις που αναπτύχθηκαν κυρίως δίπλα στους νόμιμους προσφυγικούς συνοικισμούς ή αλλού.²⁹

Στην Καισαριανή τα κοινωνικά δεδομένα- οι ανάγκες των κατοίκων και οι οικονομικό-πολιτικές συνθήκες- ήταν οι παράγοντες που διαμόρφωσαν το δομημένο χώρο από το 1923 ακόμα που αρχίζει η πρώτη οικιστική φάση της μόνιμης εγκατάστασης. Ο οικισμός εκτείνεται σε δύο τμήματα, βόρεια και νότια της κεντρικής αρτηρίας που οδηγεί στο όρος του Υμηττού, της σημερινής λεωφόρου Εθνικής Αντιστάσεως. Και τα δύο τμήματα αναπτύσσονται σε καθαρό ιπποδάμειο σύστημα.³⁰ Οι πρώτες εργασίες περιελάμβαναν την κατασκευή με κρατική χρηματοδότηση, 500 ξύλινων παραπηγμάτων και 1.000 πλινθόκτιστων δωματίων που αντικατέστησαν τις σκηνές. Σε κάθε οικοδομικό τετράγωνο οι κατασκευές διατάσσονταν περιμετρικά ενός ελεύθερου, τετράγωνου σε κάτοψη χώρου που φιλοξενούσε τις κοινές χρήσεις και εξυπηρετούσε και στον αυλισμό των κατοίκων.³¹

²⁶ Mumford, *What is a City*, σελ.93

²⁷ Ι. Δεσποτόπουλος, *Πολεοδομική*, Τεχνικά Χρονικά, 1933, σελ.756, URL: <http://opac.tee.gr/cgi-bin-EL/eqwcgi/476323/showfull.eqw/2+0+10+full>

²⁸ Ibid., σελ.763,

²⁹ Νικολαΐδου, *Η Κοινωνική Οργάνωση του Αστικού Χώρου*, σελ. 113,114

³⁰ Ε. Παπαδοπούλου, Γ. Σαρηγιάννης, *Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*, 2006, (Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών, ΕΜΠ, 2006), σελ. 73

³¹ Δέσποινα Φωτεινού- Ευσταθιάδου, *Τετράγωνο 32*, (εκδ. Οδυσσέας, 1979), σελ.15

...Αυτές οι παράγκες σχημάτιζαν τετράγωνο και υπήρχανε είσοδοι που έμπαινες μέσα στο τετράγωνο αλλά ήταν πολύ στενές, μόνο ποδήλατο μπορούσε να περάσει ή γαϊδουράκι και σούστα το πολύ-πολύ, αλλά όχι αυτοκίνητο.³²

Η ίδια διάταξη ακολουθήθηκε και για τα κτήρια που κατασκευάστηκαν στη βόρεια πλευρά του οικισμού από την ΕΑΠ (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων). Πρόκειται για κτήρια που αναπτύσσονταν κατά μήκος της κεντρικής οδικής αρτηρίας και αποτελούνταν από κατοικίες που διατάσσονται σε στοίχους. Διώροφα στην πλειοψηφία τους κτίσματα, προορίζονταν να στεγάσουν έξι, οκτώ, δέκα ή δώδεκα οικογένειες στον όροφο ανά μονάδα κατοικίας. Η κατασκευή τους ήταν από λιθοδομή και οι στέγες ξύλινες με χαρακτηριστικά φουρούσια.³³

...τις άλλες γειτονιές που ήταν πάνω από μας, όπου τα λέγαμε εμείς «τα χτιστά». Διότι από ένα σημείο και μετά υπήρχανε πάλι προσφυγικά σπίτια αλλά ήτανε χτιστά με πλίνθους. Άλλα διώροφα και άλλα μονώροφα, που υπάρχουν ακόμα και σήμερα [...] Και αυτά «τα χτιστά» που λέμε, το ίδιο σύστημα και αυτοί: πολύ μικρά δωμάτια, έξω από τα δωμάτια αυτά έχουν τα μικρά τα κουζινάκια που σκύβεις για να μπεις μέσα. Απορώ αυτοί οι άνθρωποι πώς χωρούνε μέσα εκεί. Φοβούμαι λοιπόν ότι και αυτοί οι άνθρωποι δεν είχαν τις ανέσεις.³⁴

Στο νότιο τμήμα του οικισμού γίνεται διανομή οικοπέδων και αυτοστέγαση των προσφύγων προκειμένου να κατασκευάσουν τη δική τους κατοικία.³⁵ Αποτέλεσμα της αυτοστέγασης ήταν να υπάρχουν και αρκετές παράγκες από διάφορα ευτελή υλικά, ξύλα ή λαμαρίνες. Την περίοδο 1936-1939 κατασκευάζονται από το Υπουργείο Προνοίας οι 6 προσφυγικές πολυκατοικίες στο δυτικό άκρο του οικισμού, σε μικρή απόσταση από τη σημερινή λεωφόρο Υμηττού. Περιλαμβάνουν περίπου 60 διαμερίσματα ενός ή δύο δωματίων η καθεμιά και ακολουθούν και αυτές την κατά στοίχους δόμηση του Μοντέρνου Κινήματος.³⁶ Η κατασκευή προσφυγικών πολυκατοικιών συνεχίστηκε και στις επόμενες δεκαετίες. Στα τέλη της δεκαετίας του '50 κατασκευάζονται 4 νέα συγκροτήματα πολυκατοικιών ενώ το 1964 ολοκληρώνεται το πρόγραμμα με την κατασκευή των πολυκατοικιών γύρω από τον Άγιο Νικόλαο στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού.³⁷ Σημαντικά κτήρια αποτελούν για την προσφυγική συνοικία το δημοτικό σχολείο που κατασκευάστηκε το 1929 με χρηματοδότηση της Έλενας Βενιζέλου καθώς και το Δημόσιο Πρότυπο Παίδικό Γυμναστήριο που φιλοξενούσε τις δραστηριότητες της Near East, του πρώτου αθλητικού σωματίου της συνοικίας που ιδρύθηκε το 1927.³⁸ (παράρτημα, χάρτης Β).

³² *Καισαριανή: το Πορτρέτο ενός Προσφυγικού Συνοικισμού τη Δεκαετία του '30*, συνέντευξη με τη Δόμνα Σαμίου, URL: <http://www.domnasamiou.gr/?i=portal.el.domna-talks&id=229>

³³ Παπαδοπούλου, Σαρηγιάννης, *Συνοπτική Έκθεση για τις Προσφυγικές Περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*, σελ.73

³⁴ *Καισαριανή: το Πορτρέτο ενός Προσφυγικού Συνοικισμού τη Δεκαετία του '30*

³⁵ Ε. Παπαδοπούλου, Γ. Σαρηγιάννης, *Συνοπτική Έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*, σελ.73

³⁶ Ibid, σελ.78

³⁷ Γιάννης Κουβάς, *Το διάβα της Καισαριανής*, (εκδόσεις Θ. Φασούλα, 1996), σελ.97

³⁸ Τζόκας, *Η Ένταξη των Προσφύγων στην Ελληνική Κοινωνία και η Εγκατάσταση στην Καισαριανή*, σελ.124

Πλίθινα δωμάτια τόνα δίπλα στ' άλλο, στην άκρη του τετραγώνου η βρύση και στη μέση τ' αποχωρητήριο.

Από τέσσερα στενόμακρα σοκάκια μπαίνεις στο τετράγωνο που διασχίζεται απ' το χαντάκι. Μια φορά στις τόσες τ' ασβεστώνανε. Όλοι Μικρασιάτες οι κάτοικοι του, τους ξέρασε το αίμα της θάλασσας σε τούτο δω τον τόπο. Και προσταγή μεγάλη από το αίμα πήρανε να ζήσουν και να πεθάνουν άνθρωποι, μόνο που αυτοί χίλιες φορές πεθαίνανε και ζούσαν κάθε μέρα.

—Δ. Φωτεινού-Ευσταθιάδου, *Τετράγωνο 32*

εικ.5,6: προσφυγικά σπίτια στην Καισαριανή

Η δεκαετία του '40 είναι μια περίοδος έντονων πολιτικών και κοινωνικών αναταραχών και ως εκ τούτου η οικοδομική δραστηριότητα και η αστική εξέλιξη δεν αποτελούν προτεραιότητα. Μετά τη λήξη του εμφυλίου ξεκινά μια περίοδος έντονης εσωτερικής μετανάστευσης. Οι δεκαετίες '50 και '60 σηματοδοτούν την έντονη αστικοποίηση του αγροτικού πληθυσμού και τη γιγάντωση του κατασκευαστικού τομέα. Μαζί ανθίζει και η μέθοδος της αντιπαροχής. Ήταν η κύρια, ανεπίσημη ωστόσο κρατική πρακτική αντιμετώπισης του έντονου προβλήματος στέγασης του πληθυσμού που εισέρρεε κατά κύματα στις μεγάλες πόλεις. Η μέθοδος έχει τις ρίζες της στο νόμο 3741 του 1929 «*Περί της ιδιοκτησίας κατ' ορόφους*» που θεσπίστηκε αρχικά για να διευκολύνει τη διαδικασία εγκατάστασης των προσφύγων.³⁹ Η αντιπαροχή ξεκίνησε δυναμικά από το ιστορικό κέντρο της Αθήνας και άρχισε να επεκτείνεται σταδιακά στην περιφέρεια χωρίς να έχει λάβει ωστόσο ακόμα ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις, τουλάχιστον στους περιφερικούς δήμους, όπως αυτός της Καισαριανής.⁴⁰

Το 1966 γίνεται το 5^ο Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο στο οποίο η Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Αναπτύξεως παρουσιάζει μία μελέτη με θέμα "Η Ανάπλαση της Αθήνας". Η μελέτη αφορά στη μελλοντική επέκταση της πόλης και προτείνει τρόπους ανάπτυξης και ένα σχέδιο για την επιθυμητή δομή της. Ως παράδειγμα εφαρμογής επιλέγεται η περιοχή της Καισαριανής των 30.000 κατοίκων, το 1965, που προβλέπεται να φτάσει τους 57.000 κατοίκους το 2000. Η μελέτη περιλαμβάνει προτάσεις για οικιστική επέκταση και βελτίωση των κατοικιών και των υποδομών του δήμου, καθώς ακόμα υπάρχουν πολύ σημαντικές ελλείψεις στοιχειωδών παροχών στις προσφυγικές κατοικίες, όπως εκείνες του νερού, του ηλεκτρικού ή ενός αποχωρητηρίου. Παράλληλα προβλέπεται η διαμόρφωση ενός εμπορικού, μορφωτικού και πολιτιστικού κέντρου και χώρων απασχόλησης σχετικών με την Πανεπιστημιούπολη σε περίπτωση που χωροθετούνταν εκείνη στην περιοχή- καθώς δεν είχε οριστικοποιηθεί ακόμα ο χώρος της εγκατάστασης της. Το σχέδιο ήταν μεγαλόπνοο και πολυδάπανο γι' αυτό και προβλεπόταν η υλοποίηση του σε φάσεις. Λόγω της κλίμακας της πρότασης και των επενδύσεων που αυτή απαιτούσε, προϋπέθετε η εφαρμογή της πρωτίστως την πολιτική βούληση. Το πολιτικό κλίμα ωστόσο την εποχή εκείνη ήταν ιδιαίτερα τεταμένο και ασταθές με μοιραία κατάληξη το πραξικόπημα του 1967 το οποίο έθεσε τέλος στις όποιες προσδοκίες για υλοποίηση του παραπάνω σχεδίου.⁴¹

Την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974) οι νομοθετικές ρυθμίσεις που προωθήθηκαν επέτρεψαν σημαντικές αυξήσεις του συντελεστή δόμησης και του επιτρεπόμενου ύψους των οικοδομών.⁴² Ευνοήθηκε έτσι ακόμα περισσότερο η ανέγερση πολυκατοικιών με τη μέθοδο της αντιπαροχής. Στην Καισαριανή από τη δεκαετία του '60, οπότε η παραπάνω

³⁹ Νικολαΐδου, *Η Κοινωνική Οργάνωση του Αστικού Χώρου*, σελ. 114,151

⁴⁰ Θανάσης Γ. Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, (Καισαριανή: εκδ. Κοροντζή, 2010), σελ. 255

⁴¹ *ibid*

⁴² Δημήτρης Φιλιππίδης, *Η Πολεοδομία στην Ελλάδα*, last modified October 30, 2013, URL: www.greekarchitects.gr

μέθοδος άρχισε να εφαρμόζεται, έως σήμερα η αντιπαροχή εξαφάνισε μεγάλο μέρος από τις μονώροφες ή δώροφες προσφυγικές κατοικίες και τις αντικατέστησε με πολυώροφα κτίσματα. Σε άρθρο της Καθημερινής το 2001 αναφέρεται χαρακτηριστικά η οικιστική πορεία της Καισαριανής από το 1971 έως το 1991: *Το 1971 υπήρχαν 3.558 κτήρια στην Καισαριανή, από τα οποία το 0,4% είχε χτιστεί πριν από το 1919, το 48,5% την περίοδο 1919-45, το 41,7% το 1946-65 και το 9,1% την πενταετία 1966-70. Αντίστοιχα, το 1991 υπήρχαν 3.395 κτήρια από τα οποία το 0,8%(:) χρονολογείται πριν από το 1919, το 33,8% είναι της περιόδου 1919-45, το 26,9% του 1946-60, 16,6% του 1961-70, 14% του 1971-80 και 7,1% της δεκαετίας 1981-90. Το 1971 κυριαρχούσαν τα ισόγεια (2.042) και τα ισόγεια με έναν όροφο (1.019), όπως και το 1991 (1.374 ισόγεια, 819 με έναν όροφο), έχουν όμως τετραπλασιαστεί τα κτίρια με τρεις έως πέντε ορόφους (από 172 το 1971 στα 690 το 1991).*⁴³ Σημειώνεται δηλαδή μέσα σε 20 χρόνια μείωση του ποσοστού των κατασκευασμένων την περίοδο 1919-1945 κτηρίων, επί του συνολικού αριθμού των κτηρίων του οικισμού, κατά 14.7%.

---

⁴³ Ξβήνει η Αθήνα μιας άλλης εποχής', *Καθημερινή* 07-01-01, last modified October 30, 2013, URL: [http://news.kathimerini.gr/4dcqi/w/articles/ell_9_7/01/01_I7064978=I7064978=|01&01-0101!cod70101\\$40629.html](http://news.kathimerini.gr/4dcqi/w/articles/ell_9_7/01/01_I7064978=I7064978=|01&01-0101!cod70101$40629.html)

εικ.7,8: οι πρώτες πολυκατοικίες στην Καισαριανή, στα τέλη της δεκαετίας του '50

Η κοινωνική διάσταση της πόλης διαμορφώνεται εξίσου από στους δεσμούς αμεσότητας που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη του συνόλου και στις σχέσεις αυτών με τα συστήματα εξουσίας. Πιο συγκεκριμένα, ο χαρακτήρας της κοινωνίας προκύπτει ως το σημείο τομής δύο συνόλων. Το ένα περιλαμβάνει τις ευθείες σχέσεις ανάμεσα στα άτομα και τις ομάδες που συνιστούν την κοινωνική ολότητα, ανάμεσα δηλαδή στα άτομα και τις οικογένειες, τα σωματεία, τις συντεχνίες, τις ποικίλου αντικειμένου μη-κρατικές οργανώσεις. Το δεύτερο περιέχει τις σχέσεις των απόμων με τις αρχές, με την πολιτική, διοικητική και θρησκευτική εξουσία. Η διαμόρφωση της πόλης εξαρτάται από κάθε σύνολο ξεχωριστά αλλά και από τις συνθήκες που διαμορφώνονται στο σημείο τομή τους.

Η ευρεία κλίμακα της πόλης και το γεγονός ότι αποτελεί αυτή το έργο μιας πολυπληθούς ανομοιογενούς συλλογικότητας καθιστά την εμφάνιση αντιθέσεων στους κόλπους της αναπόφευκτη. Το διαφορετικό πολιτισμικό και οικονομικό υπόβαθρο των μελών της κοινωνίας συντελεί στην εμφάνιση πολυμορφίας στις συμπεριφορές ή τις πρακτικές που λαμβάνουν χώρα στην πόλη και κατ'επέκταση συμβάλλει στην ετερογένεια των υλικών μορφών του χώρου της με κυριότερες και πλέον αντιπροσωπευτικές αυτές των κτισμάτων. Εάν η διαφορετικότητα που αναφέρθηκε κινείται στα πλαίσια ενός ενδιαφέροντος και συναρπαστικού αστικού τοπίου ή εάν αποτελεί προβληματική συνθήκη και συνοδεύεται από την υποβάθμιση και τη "γκετοποίηση" περιοχών, εξαρτάται από το πολιτικό-οικονομικό μοντέλο που ακολουθείται και από τις εκάστοτε δυνάμεις εξουσίας. Ο Lefèbvre αναφέρει χαρακτηριστικά πως, «ο δημοκρατικός χαρακτήρας ενός καθεστώτος προσδιορίζεται από τη στάση του απέναντι στην πόλη, στις αστικές 'ελευθερίες' και στην αστική πραγματικότητα και επομένως απέναντι στους διαχωρισμούς (segregation).»⁴⁴

Την κοινωνική μορφολογία της πόλης ονομάζει ο Lefèbvre *αστικό (urban life, urban society, in a word, the urban)*.⁴⁵ Η πόλη (city) γράφει, είναι «μια παρούσα και άμεση πραγματικότητα, ένα πρακτικό-υλικό και αρχιτεκτονικό δεδομένο».⁴⁶ Είναι η ενσωμάτωση της ύλης σε ένα σύνολο μορφών που έχουν κάποιο νόημα ή προορίζονται να χρησιμοποιηθούν. Το αστικό είναι «η κοινωνική πραγματικότητα που δημιουργείται από σχέσεις οι οποίες γίνονται αντιληπτές, κατασκευάζονται και αναδομούνται νοητικά».⁴⁷ Ο Lefèbvre συμπληρώνει βέβαια πως το αστικό δεν μπορεί να έχει νόημα και υπόσταση χωρίς την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης υλικής βάσης. Από τη μία πλευρά διακρίνεται επομένως η φυσική και υλική διάσταση της πόλης, η απτή της κατασκευή ενώ από την άλλη βρίσκεται το νοητό συλλογικό έργο των κατοίκων της, το νόημα που φιλοξενείται στην ύλη. Στο τελευταίο έγκειται και η όποια δυναμική της. «Το αστικό είναι ένα πνευματικό και κοινωνικό σχήμα, αυτό της σύμπτωσης, της συγκέντρωσης, της σύγκλισης, της συνάντησης (ή μάλλον των συναντήσεων)...»⁴⁸

⁴⁴ Lefèbvre, *Writings on Cities*, σελ.141

⁴⁵ *ibid*, σελ.111

⁴⁶ *ibid*, σελ.103

⁴⁷ *ibid*, σελ.103

⁴⁸ *ibid*, σελ.131

Στην περίπτωση της Καισαριανής θεμελιώδες γνώρισμα της κοινωνικής διάστασης του οικισμού, βασικό στοιχείο δηλαδή του *αστικού* κατά Lefèbvre, αποτελεί ο κοινός και διαχρονικός ιδεολογικός και πολιτικός προσανατολισμός των κατοίκων της ο οποίος διαμορφώθηκε από την πρώτη κύλας εγκατάστασή τους το 1922. Αποφασιστικής σημασίας για την διαμόρφωση ενιαίας πολιτικής ταυτότητας για τους κατοίκους της συνοικίας ήταν η ομοιογένεια του πληθυσμού της καθώς αποτελούνταν αυτός αποκλειστικά από πρόσφυγες. Ο Κακουλίδης σημειώνει: «...η Καισαριανή είχε ένα πλεονέκτημα έναντι των άλλων συνοικισμών. Οι άλλοι συνοικισμοί δεν ήταν ομοιογενείς. Εδώ, στην Καισαριανή δεν υπήρχε παλαιοελλαδίτης, οπότε δεν υπήρχε και ο χαρακτηρισμός του τουρκόσπορου.»⁴⁹ Η Δόμνα Σαμίου αναφέρει χαρακτηριστικά:

Ο πατέρας μου ήτανε βενιζελικός. Έλεγε ότι "και να με πνίξουν στη θάλασσα, εγώ θα βγάλω το δάχτυλό μου και θα φωνάξω Βενιζέλο". Όλοι οι Μικρασιάτες ήτανε βενιζελικοί, καλώς ή κακώς δεν ξέρω, η ιστορία θα το πει, τέλος πάντων. Η Καισαριανή βέβαια ήταν αριστερή.⁵⁰

Μετά το 1930 οπότε υπέγραψε ο Βενιζέλος το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο το οποίο στηριζόταν στην αρχή του συμψηφισμού των περιουσιών, ανταλλαξίμων και μη, των Ελλήνων και των Τούρκων που αποχώρησαν από τις εστίες τους κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών, μεγάλο μέρος των προσφύγων αποστασιοποιήθηκε από το βενιζελικό πολιτικό χώρο καθώς θεώρησαν πως υποτιμούσαν οι περιουσίες που είχαν χάσει σε σχέση με εκείνες των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στις πολυπληθείς φτωχές προσφυγικές συνοικίες, την κοινωνική και οικονομική περιθωριοποίηση του πληθυσμού τους και την αδυναμία του κράτους να επιλύσει τα βασικά τους προβλήματα, αύξησε την επιρροή του Κομμουνιστικού Κόμματος στις τάξεις των προσφύγων.⁵¹ Η τάση που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται, επηρεάστηκε σημαντικά από την αλλαγή της στάσης του ΚΚΕ απέναντι στο Μακεδονικό ζήτημα καθώς και από την απόφαση του να αντιμετωπίσει τον προσφυγικό κόσμο σαν ένα αδιαφοροποίητο σύνολο πολιτών δίχως ταξικούς ή άλλους διαχωρισμούς.⁵²

Στην Κατοχή οι πρόσφυγες συντάχθηκαν με το ΕΑΜ, το οποίο εκμεταλλευόμενο την εμπειρία των προπολεμικών κομμουνιστών, έλαβε εξ αρχής κινηματικό χαρακτήρα και εξέφρασε τις ελπίδες των προσφύγων για μια δημοκρατική μεταπολεμική Ελλάδα.⁵³ Αναμενόμενα και οι κάτοικοι της προσφυγικής Καισαριανής συντάχθηκαν με την αριστερά. Ωστόσο στη συγκεκριμένη συνοικία η συστράτευση των κατοίκων της με τις δυνάμεις του ΕΑΜ και της αντίστασης εντάθηκε για έναν επιπλέον λόγο. Η παρουσία του Σκοπευτηρίου μέσα στα όρια του οικισμού φέρνει τους κατοίκους σε άμεση και καθημερινή σχεδόν επαφή

⁴⁹ Γιάννης Κακουλίδης, *Καισαριανή: τα Πέτρινα και τα Κατοπινά Χρόνια*, (Αθήνα: εκδ. Έναστρον, 2013), σελ.20

⁵⁰ *Καισαριανή: Το Πορτρέτο ενός Προσφυγικού Συνοικισμού τη Δεκαετία του '30*

⁵¹ Κ. Κατσάπης, 'Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο', 22/7/2002, *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor*, URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5879>>

⁵² Ibid.

⁵³ Συζήτηση με τον ιστορικό Μενέλαο Χαραλαμπίδη, 26/12/2012, URL: <http://www.rednotebook.gr/details.php?id=8315>

με τις μαζικές εκτελέσεις αντιστασιακών από τους Ναζί σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Υπολογίζεται πως ο αριθμός των εκτελεσμένων στο Σκοπευτήριο την περίοδο 1942-44 φτάνει τους 739. (13 το 1942, 150 το 1943, 576 το 1944).⁵⁴ Το γεγονός αυτό ενισχύει σημαντικά το αγωνιστικό φρόνημα της συνοικίας και την αντίδραση απέναντι στο φασιστικό καθεστώς. Η Ευτυχία Μουρική, αγωνίστρια του ΕΛΑΣ, αναφέρει χαρακτηριστικά:

Η Καισαριανή ήταν το κάστρο το άπαρτο. Καλά λένε ότι κάναμε την παράγκα κάστρο και τον κασμά τουφέκι. Αυτό είναι γεγονός, δεν είναι φιλολογία. Σαν ένας άνθρωπος όλοι μαζί, είχε καθαρίσει η Καισαριανή από το 1944, εμένα μου φαίνεται μετά τον Μάη και τους διακόσιους που εκτελέστηκαν, το μεγάλο κακό που έγινε, και ίσως και για αυτό ένας λόγος ήτανε που ερχόντουσαν και γινόντουσαν εκεί οι εκτελέσεις, για να τρομοκρατούν την Καισαριανή και τις ανατολικές γειτονιές. Ότι εδώ είμαστε.⁵⁵

Εμφατική είναι η συμμετοχή της Καισαριανής και στα Δεκεμβριανά του '44, όταν μετατράπηκε η συνοικία σε πολεμικό μέτωπο για 25 μέρες, από τις 3 έως τις 28 Δεκεμβρίου, οπότε ο ΕΛΑΣ υποχώρησε.

Τα κανόνια της ξηράς και των τανκς ξερνάνε φωτιά και ασάλι πάνω στις παράγκες, τα αεροπλάνα πυροβολούν και βομβαρδίζουν αδιακρίτως. Τα πολυβόλα και οι όλμοι θερίζουν όλους τους δρόμους.[...] Η Καισαριανή είναι υποχρεωμένη να αντιμετωπίζει την πίεση ολόκληρης της Ταξιαρχίας, ενώ το πυροβολικό και τα αεροπλάνα τη σωριάζουν κάθε μέρα σε ερείπια.⁵⁶

Τα σημάδια από τις σφαίρες και τους όλμους παραμένουν εμφανή στις όψεις των προσφυγικών πολυκατοικιών στο δυτικό άκρο του οικισμού. Είναι αυτή η στάση και ο αντιστασιακός ρόλος της Καισαριανής που της έδωσε τους χαρακτηρισμούς: «ανταρτομάννα» και «Στάλινγκραντ των Δεκεμβριανών»⁵⁷.

Η συγκεκριμένη ιδεολογική ταυτότητα ακολούθησε την συνοικία και την περίοδο της δικτατορίας οπότε οι κάτοικοι αντιμετωπίζονται με καχυποψία από το καθεστώς. Ο Γ. Κακουλίδης γράφει αναφερόμενος στην περίοδο της επταετίας:

*κάθε Καισαριανιώτης θεωρείται "ύποπτος" ενώ η εν λόγω ιδιότητα αποτελεί έναν παραπάνω λόγο για να οδηγηθούν πολλοί στην Ασφάλεια με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Για το λόγο αυτό πολλοί αποφεύγουν, όταν τους ρωτούν, να ονομάσουν τον τόπο κατοικίας τους ή διατείνονται ότι ζουν στο Παγκράτι. Από την ταμπέλα του "πρόσφυγα" σε μια νέα ταμπέλα του "ύποπτου κομμουνιστή"...*⁵⁸

⁵⁴ Κουβάς, το διάβα της Καισαριανής, σελ.273

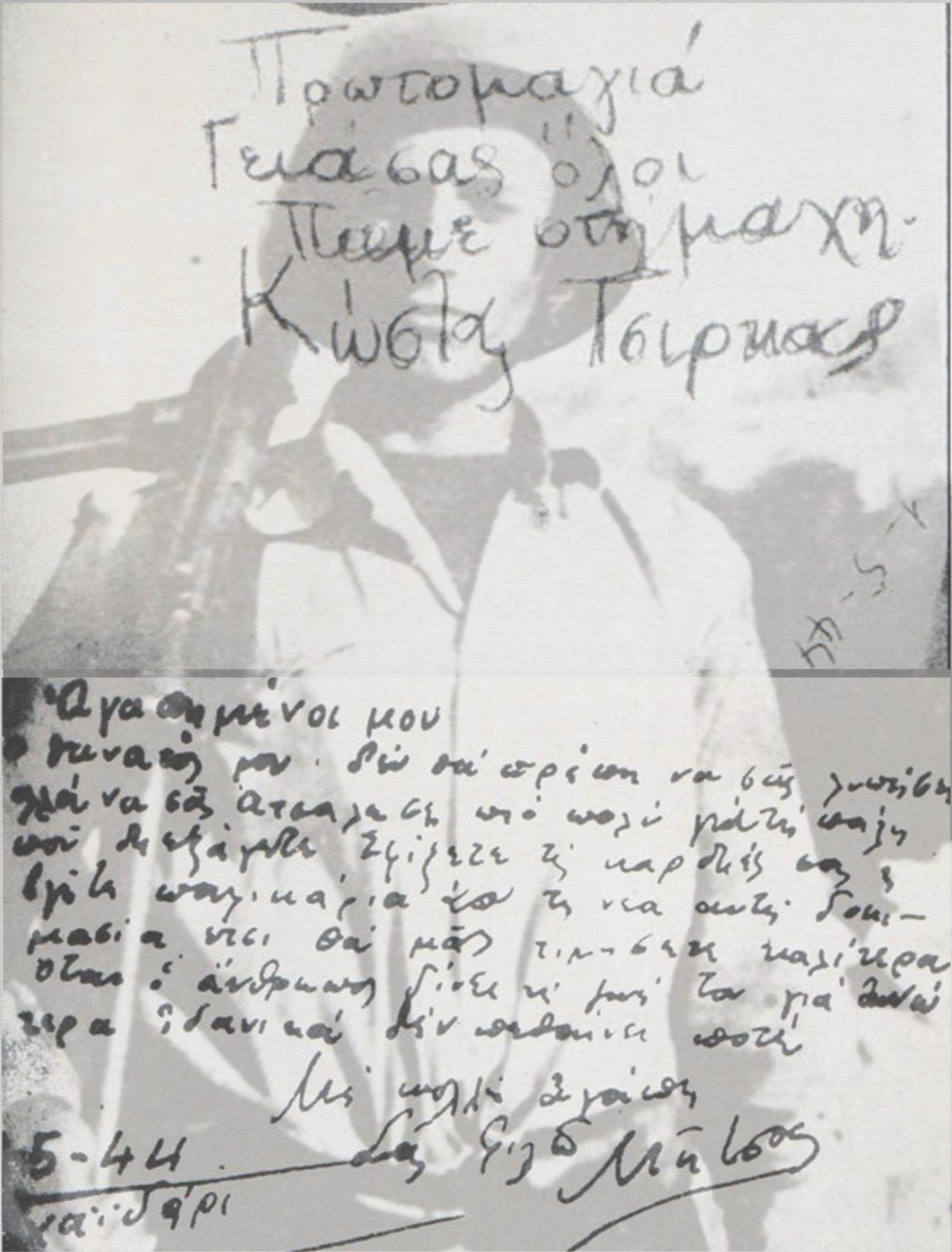
⁵⁵ Έυτυχία Μουρική, last modified October 30, 2013, URL:

<http://www.kemipokessariani.gr/index.php/component/content/article/14-sample-data-articles/126-eutyx-a-mour-k>

⁵⁶ Οι Ανατολικές Συνοικίες το Δεκέμβρη του 1944, Εκδοση της 6^{ης} Αχτίδας της Κ.Ο.Α 1945, (Ιστορικές εκδόσεις, Αθήνα), 1976, σελ. 34,36

⁵⁷ Ibid., σελ. 47, 48

⁵⁸ Κακουλίδης, Καισαριανή: Τα Πέτρινα και τα Κατοπινά Χρόνια, σελ. 23

Πρωτομαχιά
Γερασίου Όλοι
Πάμε στη μάχη.
Κώστα Τσίρμας

Αγαπημένοι μου
Μην αηδώνουν. Δώσε έρωτα να βγεις ζωντανός
Μά να βγεις άταραχός από τον πόλεμο
Μην αφήνεις τη καρδιά σου να
βγει μακριά από τη νύχτα σου. Σου-
μαβία να θα μάς τιμωρεί καλύτερα
Όλοι: άνθρωποι δίνεις κι εσύ τα για δώσε
ερα ιδανικά δίνοντας σου

Με αγάπη
Σου

5-44

Στα Γιάννη Μήλιος

Γαϊδούρι

εικ.9: χειρόγραφα σημειώματα καταδικασμένων για εκτέλεση κομμουνιστών, την 1 Μαΐου 1944 στο Σκοπευτήριο Καισαριανής, στο φόντο το πορτραίτο ενός ΕΛΑΣίτη Καισαριανής.

ii. γεωγραφία

Η επιφάνεια που καλύπτει η πόλη, η τοποθεσία της (site) αποτελεί την αφετηρία και τη βάση για τη σύνθεση της: «η γεωγραφία της πόλης δεν ξεχωρίζεται από την ιστορία της και χωρίς αυτές τις δύο είναι αδύνατο να καταλάβουμε την αρχιτεκτονική, που είναι η συγκεκριμένη ένδειξη αυτού του 'ανθρώπινου δημιουργήματος'». ⁵⁹ Η γεωγραφία δύναται σε ένα βαθμό να επηρεάσει την ιστορία της πόλης. Η τοπογραφία, η μορφολογία του εδάφους, η ύπαρξη νερού, το κλίμα, αφενός αποτελούν παράγοντες που ευνοούν ή αποθαρρύνουν την κατοίκηση και άρα την ανάπτυξη της πόλης και αφετέρου υποδεικνύουν συγκεκριμένες μορφές διάταξης, δομής και κατασκευής.

Η γεωγραφική θέση της πόλης μπορεί να λειτουργεί προστατευτικά απέναντι σε εξωτερικές εισβολές ή φυσικές καταστροφές και να διασφαλίζει τα όρια και την ακεραιότητα της στη διάρκεια της ιστορικής της πορείας ή να την καθιστά αντίθετα επισφαλή σε τέτοιου είδους κινδύνους. Τέλος είναι η γεωγραφία της πόλης που επηρεάζει σε ένα βαθμό τις επαγγελματικές ασχολίες των κατοίκων της και κατ' επέκταση το οικονομικό μοντέλο που θα υιοθετηθεί, ενεργώντας έτσι ως παράγοντας διαμόρφωσης του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού και ως συνθήκη ενίσχυσης της εκδήλωσης συγκεκριμένων συμπεριφορών. Παρόλο που, όπως αναφέρει ο Lynch, ⁶⁰ το φυσικό περιβάλλον μιας πόλης είναι πια αποτέλεσμα τόσο της αρχικής γεωγραφίας όσο και των ανθρώπινων ενεργειών και παρεμβάσεων, η τοπογραφία εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό παράγοντα που ενισχύει τη δυναμική ενός αστικού στοιχείου: «οι απότομοι λόφοι μπορεί να καθορίζουν περιοχές, τα ποτάμια και οι ακτές καθίστανται ισχυρά άκρα, οι κόμβοι μπορούν να τοποθετηθούν σε σημεία κλειδιά του φυσικού εδάφους.» ⁶¹

Στην Καισαριανή το βασικό στοιχείο της γεωγραφίας της είναι το ανατολικό της όριο, η πλαγιά του Υμηττού. Πριν την ίδρυση του οικισμού η περιοχή ήταν βραχώδης και ερημική με πλούσια ωστόσο βλάστηση λόγω του ποταμού Ηριδανού που τη διέσχιζε. Ο Παπαδιαμάντης στο διήγημα του «το θαύμα της Καισαριανής» γράφει,

Ήτον μία σπηλιὰ ώραϊα, στὸ βράχο τὸν θεόρατο, μὲ χρώμα σταχτερό, ποὺ ἔσταζε δροσιᾶς ὀλόγουρα. Μοσχοβολοῦσε ὁ τόπος ἀπὸ θυμάρια, ἀπὸ σκοίνους κι ἀγριοδυόσμο. Κόσμος ἔνα πλῆθος, γυναῖκες ἔνα σωρό, ἄνδρες πολλοὶ καὶ παιδιὰ ἔνα μελίσι [...]. Σὰν εἶπε τὸ «Δι' αὐκῶν» ὁ παπὰς πάλι ἄρχισε νὰ ψέλνη Ἁγιασμό, μέσα σὲ μιὰ λεκάνη μεγάλη σὰν κολυμβήθρα, φυσικὰ φτιασμένη στὸ βράχο, θεόχτιστη, ὡς φαίνεται.[...] ὕστερα ἔσκυψα μὲ τὸ στόμα κι ἤπια ἀγίασμα, ὕστερα ἐγέμισα τίς δυὸ φοῦχτες καὶ τίς ἔφερα στὸ στόμα τοῦ ἀνδρός μου νὰ πιῇ. Ήτον δροσερό, γλυκὸ νερό, ἀγίασμα· εἶχε μιὰ δροσοῦλα καὶ μιὰ μοσκοβολιά ποὺ δὲν ξανάγινε. ⁶²

⁵⁹ Rossi, *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, σελ.135

⁶⁰ Lynch, *The Image of the City*

⁶¹ Ibid., σελ.110

⁶² Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 'Τὸ Θαῦμα τῆς Καισαριανῆς (1901)' στο Α. Παπαδιαμάντης: Ἄπαντα, τόμος Τρίτος, (Αθήνα, εκδ. Δόμος, 1984), σελ.356

Η αρχική εγκατάσταση των προσφύγων στη συγκεκριμένη περιοχή έγινε όπως και για τις υπόλοιπες προσφυγικές συνοικίες, επειδή βρισκόταν εκείνη έξω από τα όρια του πυρήνα της πόλης και μακριά από τις αστικές γειτονίες. Η επιλογή αυτή ωστόσο προσέφερε στην Καισαριανή το εξαιρετικό πλεονέκτημα της γειννίας με το όρος του Υμηττού. Ο Τζόκας γράφει για τις συνθήκες ζωής των προσφύγων λίγο μετά την εγκατάσταση τους στην Καισαριανή, πως η μοναδική τους παρηγοριά ήταν ο καθαρός αέρας. «Ίσως αν δεν υπήρχε το φυσικό αυτό δώρο να είχε νεκρωθεί ο συνοικισμός, καθώς οι συνθήκες διαβίωσης χαρακτηρίζονται από άθλιες έως αβιώτες.»⁶³ Και αργότερα, την περίοδο της Κατοχής, η γειννίαση της συνοικίας με τον Υμηττό βοήθησε στην επιβίωση των κατοίκων καθώς η υλοτόμηση του δάσους προσέφερε ξυλεία για τη θέρμανση τους.

Η Καισαριανή. Βουνό, αγριάδα, ερημιά. Σπίτια δεν έβλεπες παρά μονάχα μελίτσια και πρόβατα. Κατσοκχώρι ήταν...Συγκοινωνία τότε δεν είχαμε. Το κέντρο της Αθήνας δεν είχε εξαπλωθεί τόσο. Παγκράτι, Κολωνάκι ήταν καλές συνοικίες. Κανείς δεν ήθελε να μείνει στο κατσοκχώρι...Και μας πέταξαν εδώ. Αλλά θέλοντας να μας βγάλουν από τα πόδια τους, μας έδωσαν κατά λάθος την καλύτερη περιοχή...⁶⁴

Η φθορά που υπέστη ο Υμηττός κατά τη διάρκεια του Πολέμου ήταν σχεδόν καθολική, αποκαταστάθηκε ωστόσο σταδιακά υπό την εποπτεία της Φιλοδασικής Ένωσης Αθηνών. Η ανάπλαση ξεκίνησε το 1947 από το ανατολικό όριο της Καισαριανής και προχώρησε στην πιο πιστή αποκατάσταση του τοπίου, όπως αυτό περιγράφεται από ξένους περιηγητές των περασμένων αιώνων. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία στη δυτική πλευρά του Υμηττού ενός δάσους με ποικίλη βλάστηση, το οποίο με το Π.Δ. 91/22-01-1974 έχει ανακηρυχθεί Προστατευόμενο Αισθητικό Δάσος.⁶⁵ Παράλληλα την περίοδο 1952-1955 η Φιλοδασική Ένωση χρηματοδότησε και επιμελήθηκε, σε συνεργασία με την Αρχαιολογική υπηρεσία, την αναστήλωση του μοναστηριακού συγκροτήματος της Ιεράς Μονής Καισαριανής.⁶⁶ Αποτέλεσμα των παραπάνω ενεργειών είναι να βρίσκεται σήμερα η Καισαριανή σε άμεση επαφή με έναν από τους ελάχιστους βιότοπους και τελευταίους φυσικούς πνεύμονες πρασίνου της πρωτεύουσας, με οικολογικό και πολιτισμικό χαρακτήρα.

⁶³ Τζόκας, *Η Ένταξη των Προσφύγων στην Ελληνική Κοινωνία και η Εγκατάσταση στην Καισαριανή*, σελ. 123

⁶⁴ Ελένη Μπάλιου, *Ύμνηση, αγάπη μου*, παρατίθεται στο: Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, σελ.205

⁶⁵ *Ύμνηση, Αφιέρωμα*, *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 28 Σεπτεμβρίου 1997, σελ.2-31

⁶⁶ *ibid*

Με τ'όνομα Ντελί-Νταγ (Τρελοβούνι) είναι γνωστό το βουνό στους Ρωμιούς, τους Άραβες και τους Πέρσες. [...]

Αν θελήσεις ν'άνηφορίσεις στις πλαγιές του την άνοιξη, θα σε πάρει η μυρωδιά απ'τις χιλιάδες ευωδιές των λουλουδιών του. Εκεί φυτρώνει του-αγαντζί (συκαμινιά), κρίνοι, μενεξέδες, μισ-ρουμί (ελληνικός μόσχος), ζερνεκαδέδες (νάρκισσοι), βασιλικοί, φουλ (χρυσονάρκισσοι), σακα-ίκ (ανεμώνες), ζελέ-ζερίν-καντέχ (φρέζες) κ.α.

Ένας από τους λόγους που οι σοφοί του κόσμου διάλεξαν την Αθήνα για να κατοικήσουν ήταν και το ότι υπήρχαν όλα αυτά τα βότανα στις πλαγιές του Ντελί Νταγ.

—Αβλιά Τσελεμπί, Ταξίδι στην Ελλάδα*

* Θ. Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, σελ. 30

εικ.10: Η Καισαριανή, στους πρόποδες του Υμηττού, μετά την πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων.

*Κρινάκια
ανεμώνες
κυκλάμινα
και παπαρούνες
και φύλλα δάφνης
και μυρτιάς
στην ποδιά
του Υμηττού
στασίδι παλικαριών
με ηχους
δοξαστικούς
και την ηλιόλουστη
την Πρώτη
του Μαγιού ημέρα.*

—Μ. Παπάζογλου, "Δοξαστικόν"

---

*Θ. Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, σελ. 86

εικ.11: το αισθητικό δάσος του Υμηττού σήμερα

iii. ιστορία

Ο Lefèbvre χαρακτηρίζει την πόλη ως έργο (*an oeuvre*) που είναι ωστόσο πιο κοντά σε ένα έργο τέχνης παρά σε ένα απλό προϊόν.⁶⁷ Για το έργο τέχνης ο Benjamin γράφει πως ένα βασικό του γνώρισμα είναι η μοναδικότητα της ύπαρξής του. Αυτή καθορίζει με έναν τρόπο την ιστορία -στους κόλπους της οποίας το έργο υπάρχει- και περιλαμβάνει όλες τις αλλαγές που μπορεί να έχει υποστεί αυτό τόσο στην υλική του κατάσταση όσο και στο καθεστώς ιδιοκτησίας του.⁶⁸ Αναλογικά η πόλη συνιστά μια οντότητα στην οποία συνυπάρχουν τα αποτυπώματα όλων των ιστορικών περιόδων από τις οποίες έχει διέλθει και οι αλλαγές που έχουν ο χρόνος και η ιστορία επιφέρει στη δομή, τις μορφές αλλά και τα συστήματα εξουσίας που την κυβερνούν.

Η πόλη δε δημιουργείται απλά, αναδημιουργείται συνεχώς από τους ανθρώπους που δρουν στο χωρικό της πεδίο, έχει διάρκεια. Συνιστά λιγότερο ένα αντικείμενο και περισσότερο μια διαδικασία με διαδοχικά σημεία αναφοράς κατά μήκος της ιστορικής συνέχειας. Ακόμα και αν το γενικό της περίγραμμα, τα όρια και οι βασικές της μορφές παραμένουν σταθερά για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, η πόλη βρίσκεται σε συνεχή αναδιάρθρωση και μεταβολή όσο αφορά στις λεπτομέρειες που τη συνθέτουν. Ως προς τη φύση της, την ουσία της οντότητας της, «δεν υπάρχει τελικό αποτέλεσμα, μόνο μια συνεχής διαδοχή φάσεων»,⁶⁹ γράφει ο Lynch.

Η πόλη «έχει ένα πριν και ένα μετά»⁷⁰ με το "πριν" να μην είναι μια συμπαγής μονολιθική κατάσταση αλλά η συνισταμένη πολλών "πριν" που έχουν ως κοινό άξονα το χωρικό πλαίσιο της πόλης, τη γεωγραφία της. Η πόλη γεννιέται σε έναν τόπο και από εκείνη τη στιγμή κάθε ιστορική περίοδος που ακολουθεί αφήνει το αποτύπωμα της στον αστικό χώρο μέσω των αρχιτεκτονικών μορφών και των πολεοδομικών διαμορφώσεων που εκπορεύονται από αυτή. Ο Πάγκαλος γράφει πως «η πόλη είναι μια ενότητα θρυμματισμένη χωρικά και χρονικά. Σε κάθε τμήμα της αντικατοπτρίζεται η ολότητα της σε μια σχέση αντιστοιχίας του μέρους με το όλο.»⁷¹ Στο σύνολο όλων αυτών των θραυσμάτων έγκειται η αυθεντικότητα της πόλης, όπως η αυθεντικότητα κάθε έργου η οποία εντοπίζεται στο απόσταγμα όλων εκείνων των στοιχείων που μεταδίδονται από τη γέννηση του ακόμα και αφορούν στη διάρκεια της ζωής του και στη μαρτυρία της ιστορίας που έχει βιώσει.⁷²

Το αστικό τοπίο συνιστά ένα *απερίοριστο αρχείο (illimitable archive)*⁷³, μια σύνθεση από αρχιτεκτονικά και μορφολογικά στοιχεία κάθε ένα από τα οποία παραπέμπει σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και άρα σε ένα συγκεκριμένο σημείο στην χρονική τομή της πορείας της πόλης. Ο Ουγκώ χαρακτηρίζει τις μεγαλουπόλεις όπως είναι το Παρίσι, χόανες.

⁶⁷ Lefèbvre, *Writing on Cities*, σελ.101

⁶⁸ Walter Benjamin, 'The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction' in *Illuminations*, trans. Harry Zohn, ed. Hannah Arendt, (New York: Pimlico, 1999), p.2.14

⁶⁹ Lynch, *The Image of the City*, σελ.2

⁷⁰ Παναγιώτης Πάγκαλος, *Η Σημασία του Χρόνου στην Αρχιτεκτονική του Aldo Rossi*, (Αθήνα: Gutenberg, 2012), σελ.30

⁷¹ *Ibid.*, σελ.25

⁷² Benjamin, *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*, σελ.215

⁷³ Mark Crinson, 'Urban Memory, an Introduction', in *Urban memory, History and amnesia in the modern city*, ed. Mark Crinson, (Routledge, 2005), σελ.xviii

Είναι οι χοάνες όπου έρχονται να καταλήξουν όλα τα γεωγραφικά, πολιτικά, ηθικά, πνευματικά ρεύματα μιας χώρας, όλες οι φυσικές κλίσεις ενός λαού· πηγάδια πολιτισμού, θα λέγαμε, και υπόνομοι επίσης, όπου εμπόριο, βιομηχανία, πνεύμα, πληθυσμός, οτιδήποτε είναι χυμός, οτιδήποτε είναι ζωή, οτιδήποτε είναι ψυχή σ' ένα έθνος, διηθείται και σωρεύεται ατέρμονα, σταγόνα με τη σταγόνα, αιώνα με τον αιώνα.⁷⁴

«Η πόλη είναι τα τεμάχια της ιστορίας της.»⁷⁵ Έτσι, σε αντιστοιχία με την περιγραφή του Παρισιού που δίνει ο Βίκτωρ Ουγκώ,⁷⁶ σήμερα ανάμεσα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας υπάρχει η Καισαριανή του Υμηττού και της Μονής, η Καισαριανή του 22' με τα προσφυγικά τετράγωνα και τις εσωτερικές αυλές, με τα ξύλινα παραπήγματα και τα πλινθόκτιστα, η Καισαριανή της Κατοχής και της Αντίστασης με το Σκοπευτήριο και τις εκτελέσεις των αντιστασιακών από τους Ναζί, η Καισαριανή των Δεκεμβριανών του '44 με τα σημάδια από τις σφαίρες και τους όλμους στις προσφυγικές πολυκατοικίες, η Καισαριανή της δεκαετίας του '70, της αντιπαροχής και των πολυκατοικιών, η Καισαριανή του 2000, του Μνημείου στο Σκοπευτήριο και του άλσους αναψυχής.

Κάθε αστικός σχηματισμός, γράφει ο Lefèbvre, γνωρίζει την άνοδο, την κορύφωση και την παρακμή.⁷⁷ Η πόλη αποτελεί τη χωρική συγκέντρωση πολλών τέτοιων σχηματισμών. Με δεδομένο πως η μορφή της είναι σε κάθε στιγμή η αντανάκλαση όλων των ιστορικών περιόδων από τη στιγμή της ίδρυσης της, γίνεται σαφές πως στην πόλη συνυπάρχουν σχηματισμοί και των τριών παραπάνω σταδίων. Πιο συγκεκριμένα συναντά κανείς μορφές ή οντότητες που γεννιούνται, άλλες που βρίσκονται στην ακμή τους και κάποιες που βρίσκονται σε κατάσταση υποβάθμισης και αποσύνθεσης. Πρόκειται για αποσπάσματα, αντιφατικά ίσως, που συνυπάρχουν ωστόσο στα ίδια χωρικά πλαίσια και συνθέτουν από κοινού την εικόνα της πόλης.

Ο παρατηρητής βρίσκεται μπροστά σε ένα πυκνό σύστημα με πολλές επιμέρους στιβάδες ύλης και νοημάτων. Για να μπορέσει να διατρέξει το σύνολό τους αλλά και να εστιάσει σε κάθε μια ξεχωριστά πρέπει να κοιτά την πόλη κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Να κοιτά σαν αρχιτέκτονας, μετά σαν καλλιτέχνης και ύστερα σαν ιστορικός. Να παρατηρεί τις μορφές των κτηρίων και τη διάταξη των δρόμων, να συλλαμβάνει τα χρώματα και τις υφές των αντικειμένων, το φως και τις σκιές, να καταγράφει και να μελετά τα ιστορικά μνημεία. Είναι ακόμα ανάγκη «να υιοθετήσει ένα νοητικό παιχνίδι ανάμεσα στην επιφάνεια και τις βαθιά δομημένες μορφές, ανάμεσα στα απόλυτα ορατά και στους διαισθητικούς ή ενθυμητικούς υπαινιγμούς.»⁷⁸ Η πόλη είναι συγχρόνως εκείνο που υπάρχει και εκείνο που δεν υπάρχει πια, το ορατό και το αόρατο. Ο παρατηρητής καλείται να αντιληφθεί τις μορφές με μεταφορικό και ερμηνευτικό τρόπο.

⁷⁴ Ουγκώ, *Η Παναγία των Παρισίων*, σελ.160

⁷⁵ Πάγκαλος, *Η Σημασία του Χρόνου στην Αρχιτεκτονική του Aldo Rossi*, σελ. 43

⁷⁶ Ουγκώ, *Η Παναγία των Παρισίων*

⁷⁷ Lefèbvre, *Writings on Cities*, σελ.107

⁷⁸ Boyer, *The City of Collective Memory*, σελ.21

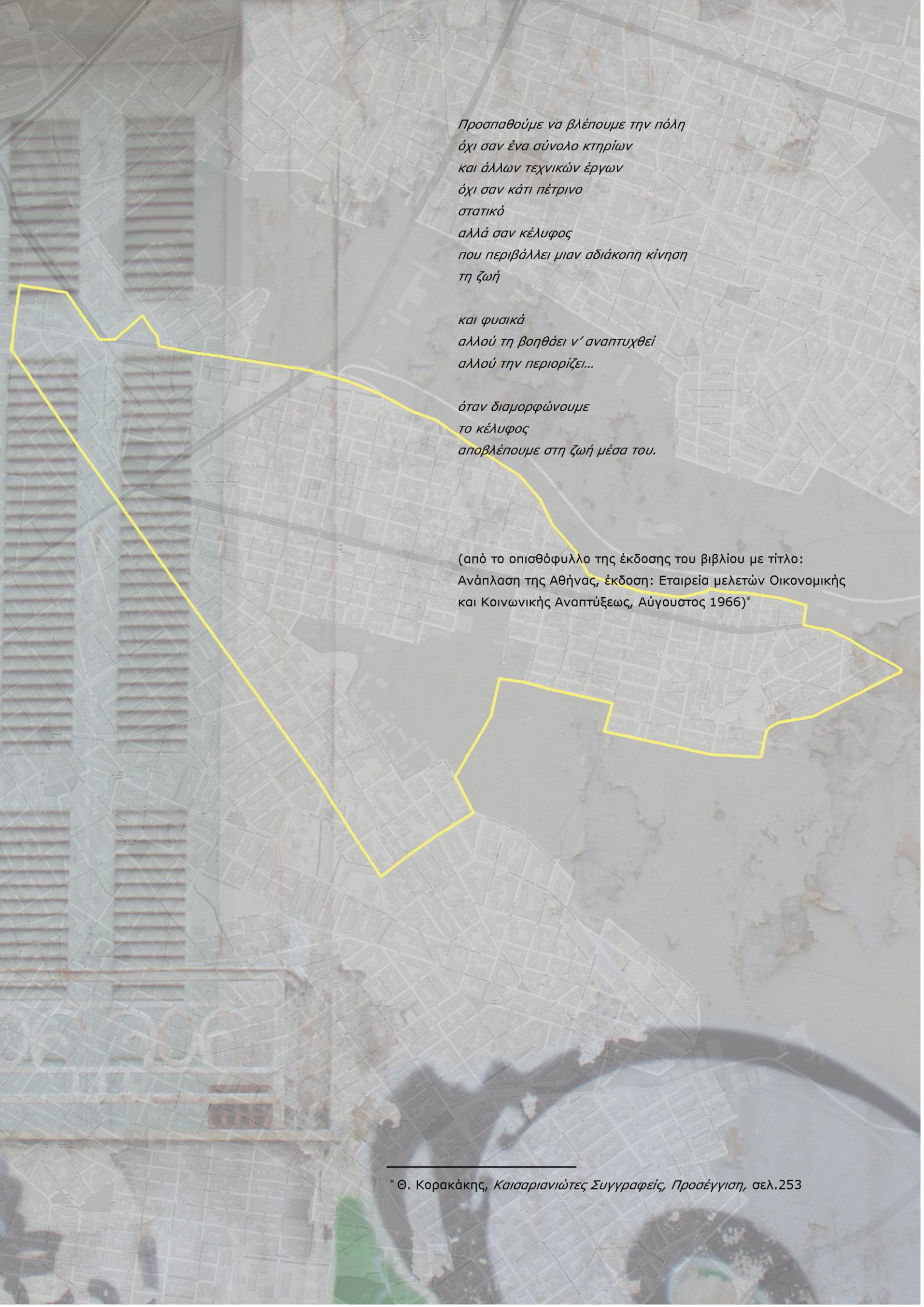
Αιώνα με τον αιώνα, η πόλη απορροφά την ιστορία και τη μετουσιώνει σε μορφές. Είναι ένας οργανισμός ζωντανός και σύνθετος του οποίου το σώμα απαρτίζεται από διαδοχικά στρώματα ιστορίας. Κάθε ερευνητική απόπειρα προσέγγισης της, αξιώνει την αντιμετώπιση της ως ένα σύνολο από επιμέρους διακριτά στοιχεία που εκφράζουν όλες τις ιστορικές περιόδους της ύπαρξής της. «Έτσι με αρχαιολογικό και χειρουργικό μάτι έμαθα να κοιτάζω τις πόλεις»⁷⁹, γράφει ο Rossi, εκφράζοντας τον τρόπο προσέγγισης ενός τόσο σύνθετου και πολυδιάστατου ερευνητικού αντικειμένου όπως είναι η πόλη· ένα έργο των ανθρώπων για τους ανθρώπους.

Η πόλη είναι ένα πυκνά κωδικοποιημένο πλαίσιο ανακάλυψης και ανάκτησης της εμπειρίας. Έχει την ικανότητα να δρα σαν κοινωνικός συμπυκνωτής και να απορροφά σύνθετες προσδοκίες και ενσωματώσεις ατόμων, συρμών και ιδεών. Ανάμεσα στα χαρακτηριστικά που την προσδιορίζουν είναι η ικανότητα της να μεταφέρει δεδομένα και να επιτρέπει την 'κατασκευή' νοημάτων, σε ιστορικούς και χωρικούς άξονες.⁸⁰

---

⁷⁹ Rossi, *Επιστημονική Αυτοβιογραφία*, σελ.211

⁸⁰ Barry Curtis, 'That Place where: Some Thoughts on Memory and the City', in *The Unknown City Contesting Architecture and Social Space* ed. Iain Borden, Joe Kerr, Jane Rendell, Alicia Pivaro, (MIT Press, 2000), σελ.66

*Προσπαθούμε να βλέπουμε την πόλη
όχι σαν ένα σύνολο κτηρίων
και άλλων τεχνικών έργων
όχι σαν κάτι πέτρινο
στατικό
αλλά σαν κέλυφος
που περιβάλλει μίαν αδιάκοπη κίνηση
τη ζωή*

*και φυσικά
αλλού τη βοηθάει ν' αναπτυχθεί
αλλού την περιορίζει...*

*όταν διαμορφώνουμε
το κέλυφος
αποβλέπουμε στη ζωή μέσα του.*

(από το οπισθόφυλλο της έκδοσης του βιβλίου με τίτλο:
Ανάπλαση της Αθήνας, έκδοση: Εταιρεία μελετών Οικονομικής
και Κοινωνικής Αναπτύξεως, Αύγουστος 1966)*

---

* Θ. Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, σελ.253

Ο ΤΟΠΟΣ

Κεφάλαιο Β: ο τόπος

Ζούμε σε τόπους και τους θυμόμαστε επειδή η ιδιαιτερότητα του τόπου καθορίζει την προσωρινή μας κατοικία και άρα την διαρκή μας ταυτότητα.

—Trigg, the Aesthetics of Decay

Η Κλαρίσα γνώρισε και άλλες παρακμές, και άλλες ακμές. Οι πληθυσμοί και τα ήθη άλλαξαν πολλές φορές· παραμένουν το όνομα, η τοποθεσία και όσα αντικείμενα καταστρέφονται πιο δύσκολα.

—Καλβίνο, Οι Αόρατες Πόλεις

ι. τόπος και χώρος

«Εάν το τοπίο μπορεί να θεωρηθεί πως συνιστά την αισθητή υφή του κόσμου, ο τόπος είναι η συμπύκνωση αυτής της υφής, η στερεοποίηση της σε διακριτούς εδώ/εκεί στίβους πιθανής δραστηριότητας.»⁸¹ Το τοπίο είναι το ορατό, το απτό και το προφανές εκείνο που αποτυπώνεται στη γεωγραφία και τη φωτογραφία. Ο τόπος αφορά σε εκείνο που συνοδεύει το ορατό και σχετίζεται με την ανθρώπινη παρουσία και δράση. Ο τόπος επομένως ορίζεται ως μέρος ενός τοπίου, περιέχεται, «εκρήγνυται και ανθεί μέσα σε αυτό»⁸², το φωτίζει. Ένα τοπίο είναι πιθανό να περιλαμβάνει πολλούς τόπους. Ο Augé σημειώνει χαρακτηριστικά πως με τον όρο "τόπος" αναφέρεται κανείς είτε σε ένα γεγονός που έχει συμβεί, είτε σε ένα μύθο που λέγεται πως έχει συμβεί ή τέλος στην ιστορία, όταν πρόκειται για τόπους ιδιαίτερης σημασίας.⁸³

Απέχοντας πολύ από το να αφορά απλά στη θέση ενός αντικειμένου στο φυσικό κόσμο η έννοια του τόπου αγγίζει την ίδια την έννοια της ύπαρξης. Ο Casey εντοπίζει πως πρώτος ο Πλάτωνας αναφέρεται σε έναν διαχωρισμό ανάμεσα στον τόπο και το χώρο.⁸⁴ Γράφει ο Πλάτωνας, «...υποστηρίζουμε ότι κάτι που υπάρχει πρέπει αναγκαστικά να βρίσκεται σε κάποιον τόπο και να πιάνει ορισμένο χώρο. Διαφορετικά, αν δεν βρίσκεται ούτε στη γη ούτε στον ουρανό, είναι ανύπαρκτο.»⁸⁵ Κάτι, ένα αντικείμενο, μια ατομικότητα, μια οντότητα, στον τόπο υπάρχει ενώ το χώρο τον κατέχει. Ο χώρος, «ο αιώνιος χώρος, που δεν φθείρεται αλλά παρέχει διαμονή σε όσα γεννιούνται»⁸⁶ είναι εκείνο που προηγείται, που υπάρχει και μέσα του συμβαίνει η δημιουργία. Ο Casey τον χαρακτηρίζει «μήτρα για συγκεκριμένους τόπους».⁸⁷ Ο τόπος είναι διακριτός, συγκεκριμένος, και με σαφή όρια ενώ ο χώρος είναι ευρύς, ρευστός και άπειρος. Σε ένα σχόλιο του Frank Lloyd Wright για τις μαζικά παραγόμενες κατοικίες καθίσταται αρκετά σαφής η διαφορά ανάμεσα στο χώρο και τον τόπο: «Αντί να βρίσκονται κάπου (*somewhere in place*), σε κάποιον τόπο, θα μπορούσαν να είναι οπουδήποτε στο χώρο (*anywhere in space*).»⁸⁸

Τα νοήματα που αγγίζει η διερεύνηση του τόπου είναι όπως φαίνεται πολύ βαθύτερα από όσο οι όροι 'περιοχή', 'συνοικία' ή 'τοποθεσία' μπορούν να περιλάβουν. Ο τόπος, αναφέρει ο Tuan,

...έχει ιστορία και νόημα. Ενσαρκώνει τις εμπειρίες και τις προσδοκίες των ανθρώπων. Ο τόπος δεν είναι μόνο ένα γεγονός που μπορεί να ερμηνευτεί στο ευρύτερο πλαίσιο της έννοιας του χώρου, αλλά είναι επίσης μια πραγματικότητα που καλείται να αποσαφηνιστεί και να κατανοηθεί από τις οπτικές των ανθρώπων που της δίνουν νόημα. [...] Σαν ένα μοναδικό και

⁸¹ Edward Casey, 1983, 'Keeping the Past in Mind', in *The Review of Metaphysics*, Vol. 37, No. 1, Sep. 1983, σελ.47

⁸² Ibid.

⁸³ Augé, *Non-Places*, σελ.67

⁸⁴ Edward Casey, *Getting back into place: Toward a renewed understanding of the Place-World*, (1993, repr. Indiana University Press, 2000), σελ.352

⁸⁵ Πλάτων, *Τίμαιος ή περί φύσεως, Κριτίας ή Ατλαντικός*, μετφρ. φιλολογική ομάδα Κάκτου, (Κάκτος, 1993), 52c

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Edward Casey, *The Fate of Place: a Philosophical History*, (University of California, 1997), σελ.41

⁸⁸ Casey, *Getting back into Place*, σελ.178

σύνθετο σύνολο- με ρίζες στο παρελθόν και ανάπτυξη σε ένα μέλλον- και σα σύμβολο, ο τόπος καλεί σε μια ουμανιστική προσέγγιση.⁸⁹

Πρόκειται για μία οντότητα που διατρέχει την ιστορία και σμιλεύεται από αυτή. Ο τόπος ξεκινά από το παρελθόν και φτάνει στο παρόν διατηρώντας σε όλη του την πορεία κάτι διαρκές και αδιάσπαστο. «*Το να έχει κάτι διάρκεια ωστόσο, σημαίνει να υπάρχει στο χρόνο. Λέμε πως τα πράγματα αντέχουν στο χρόνο, όμως αυτό κάνουν και οι τόποι.*»⁹⁰ Ο τόπος είναι ιστορικός επειδή έχει διάρκεια και έχει διάρκεια επειδή βρίσκεται σε συνεχή ροή και μεταβολή. «*Δεν υπάρχει κάτι τέτοιο σαν έναν απόλυτα στατικό τόπο, έναν τόπο χωρίς κίνηση, χωρίς μεταβολή, χωρίς παροδικότητα*»⁹¹ γράφει ο Casey, διαχωρίζοντας με τον τρόπο αυτό, τον τόπο (place) από την τοποθεσία (site) και αναφέροντας πως στην τελευταία είναι κανείς «*κολλημένος στο χώρο και παγωμένος στο χρόνο.*»⁹² Η τοποθεσία εκφράζεται και περιγράφεται από τις συντεταγμένες μιας επιφάνειας στο χάρτη. Ο τόπος, από την άλλη πλευρά αφορά στην ταυτότητα της τοποθεσίας, όπως αυτή διαμορφώνεται σταδιακά λόγω και μέσω των διαδοχικών εποχών και ιστορικών συγκυριών από τις οποίες εκείνη διέρχεται.

Ένας τόπος, ως δυναμική οντότητα που διατηρεί την ύπαρξη της στο χρόνο, έχει τη δυνατότητα να λαμβάνει διαφορετικά περιεχόμενα, μέσα σε συγκεκριμένα βέβαια πλαίσια, τα οποία καθορίζουν και καθορίζονται από την ταυτότητα του, το βαθύτερο και ουσιαστικό χαρακτήρα του. Ο τόπος αφενός υπόκειται σε αλλαγές με το χρόνο και την ιστορική συνέχεια και αφετέρου στην ίδια χρονική στιγμή είναι πιθανό να του αποδοθούν διαφορετικές ερμηνείες οι οποίες εξαρτώνται από τον εκάστοτε παρατηρητή. Η μεταβλητότητα αυτή αφορά στην εικόνα του, στις μορφές που τον συγκροτούν ή στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτός από τη διαφορετικότητα των ανθρώπων και τις ποικίλες οπτικές τους. Δεν επηρεάζει ωστόσο την ουσία του τόπου, την ιδιαίτερη ατμόσφαιρα του, το *genius loci* του. Σύμφωνα με μια αρχαία Ρωμαϊκή αντίληψη, κάθε ανεξάρτητο ον, κάθε άνθρωπος και κάθε τόπος έχει το δικό του *genius*, ένα πνεύμα που το προστατεύει, το συνοδεύει από το ξεκίνημα της ζωής του ως το τέλος και καθορίζει το χαρακτήρα του.⁹³ Ο τόπος παραμένει τόπος όταν είναι σε θέση να επαναπροσδιορίσει και να ερμηνεύσει εκ νέου την καθορισμένη ταυτότητα του σε κάθε νέα ιστορική συνθήκη.

«*Μόνο ό,τι είναι καθ'εαυτό τόπος, μπορεί να παραχωρήσει κάποια θέση*», γράφει ο Heidegger⁹⁴ να περισυλλέξει το *τετραμερές*- γη, ουρανό, θεούς και θνητούς- και να του παρέχει κάποια θέση. Χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα για το στοχασμό του μία γέφυρα αναφέρει:

⁸⁹ Yi-Fu Tuan, 'Space and Place: Humanistic Perspective' in *Philosophy in Geography* ed. S. Gale and G. Olsson, Volume 20, 1979, σελ.387,388

⁹⁰ Casey, *Getting back into Place*, σελ.33

⁹¹ Ibid., σελ.288

⁹² Ibid.

⁹³ Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, (New York: Rizzoli, 1979), σελ.18

⁹⁴ Martin Heidegger, *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, μετφρ. Ξηροπαίδης Γιώργος, (Αθήνα: Πλέθρον, 2008), σελ.51

Ο τόπος δεν υπάρχει ήδη πριν από τη γέφυρα. Βεβαίως, προτού φτιαχτεί η γέφυρα υπάρχουν πολλά μέρη κατά μήκος του ποταμού που μπορούν να καταληφθούν από κάτι. Ένα από αυτά προβάλλει ως τόπος και μάλιστα δια της γέφυρας. Έτσι λοιπόν αυτό που συμβαίνει πρωταρχικά δεν είναι το γεγονός ότι η γέφυρα στήνεται σε έναν τόπο, αλλά το γεγονός ότι από την ίδια τη γέφυρα γεννιέται κατ' αρχάς ένας τόπος.⁹⁵

Το κτισμένο "πράγμα" (thing) δημιουργεί τον τόπο καταλαμβάνοντας μια ή περισσότερες τοποθεσίες (Raum) και παραχωρώντας χώρο στο τετραμερές· αυτό ονομάζεται κτίσμα και είναι εκείνο που φιλοξενεί το "κατοικείν" του ανθρώπου, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο «εμείς οι άνθρωποι είμαστε πάνω στη γη.»⁹⁶ Ο τόπος και η ύπαρξη, το being του Heidegger, βρίσκονται σε διαλεκτική συνύπαρξη και επικοινωνία.

ii. τόπος και εμπειρία

Ο τόπος συνιστά μια ολότητα σύνθετη που ξεφεύγει από τα πλαίσια του υλικού κόσμου. Δεν αφορά αποκλειστικά ένα κομμάτι γης ή μια επιφάνεια εδάφους παρά συνιστά περισσότερο ένα συμβάν, ένα γεγονός. Ο τόπος αποτελεί μια *κοινωνική κατασκευή*, γράφει ο Harvey⁹⁷ και ως τέτοια συνδέεται άμεσα αφενός με την ιστορία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, και αφετέρου με εκείνους που τον καταλαμβάνουν ή τον κατοικούν. Ο τόπος είναι κοινωνικό γεγονός και ως τέτοιο απορροφά και αντικατοπτρίζει τα γνωρίσματα του συνόλου που βρίσκεται στους κόλπους του.

Αντί να είναι ένα σαφές είδος αντικειμένου- για παράδειγμα, υλικό, πνευματικό, πολιτισμικό, κοινωνικό- ένας συγκεκριμένος τόπος προσλαμβάνει τις ποιότητες των κατόχων του, αντικατοπτρίζοντας αυτές στην ίδια του τη σύνθεση και την περιγραφή και εκφράζοντας τες με την ύπαρξη του ως γεγονός: οι τόποι δεν υπάρχουν μόνο, συμβαίνουν.⁹⁸

Κάθε τόπος είναι *άρρηκτα συνδεδεμένος με τον κάτοχο του*⁹⁹, με εκείνον που τον κατοικεί- με την έννοια που ο Heidegger δίνει στο "κατοικείν"- αλλά και εκείνους που τον κατοίκησαν στην διάρκεια της ιστορικής του πορείας. Για το λόγο αυτό, κάθε τόπος είναι μοναδικός. Το ίδιο τοπίο, η ίδια τοποθεσία, το ίδιο δωμάτιο κάτω από όμοιες ιστορικές συγκυρίες συνθέτουν τόπους διαφορετικούς όταν κατοικούνται από διαφορετικές κοινωνίες, διαφορετικές ομάδες ή διαφορετικά άτομα. Οι τόποι όπως και οι άνθρωποι αναπτύσσονται και διαμορφώνουν τη μοναδική τους υπογραφή στο διάβα του χρόνου. Αποκτούν εκείνο που ο Tuan προσδιορίζει ως «*προσωπικότητα του τόπου*», το αποτέλεσμα της μίξης και αλληλεπίδρασης των φυσικών χαρακτηριστικών του περιβάλλοντος και των τροποποιήσεων που προκλήθηκαν σε αυτό από διαδοχικές γενεές.¹⁰⁰

⁹⁵ Ibid

⁹⁶ Ibid., σελ.29

⁹⁷ David Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, (Blackwell Publishers, 1996), σελ.293

⁹⁸ Casey, *Getting back into Place*, σελ.330

⁹⁹ Casey, *The Fate of Place*, σελ.67

¹⁰⁰ Tuan, *Space and Place*, σελ.409

Διαπιστώνεται επομένως μία άμεση σύνδεση ανάμεσα στην ύπαρξη και διαμόρφωση του χαρακτήρα ενός τόπου και στις κοινωνικές ζυμώσεις και δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα σε αυτόν. Με δεδομένο πως οι διεργασίες και οι δράσεις στους κόλπους μιας κοινωνίας γεννούν τα στοιχεία της πολιτισμικής της ταυτότητας, μπορεί κανείς να τεκμηριώσει μία σχέση ανάμεσα στον τόπο - που αποτελεί επίσης γέννημα του συνόλου - και στα γνωρίσματα της κουλτούρας, του πολιτισμικού χαρακτήρα της κοινωνικής ομάδας. «Ο τόπος αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα για το σύστημα του πολιτισμού. Έτσι όπως δεν μπορεί να υπάρχει άυλη, ασώματη εμπειρία του τοπίου, έτσι δεν μπορεί να υπάρξουν άτοπες κουλτούρες (cultures)».¹⁰¹

Ο τόπος είναι μια ολότητα ιστορική, συλλογική και πολιτισμική. Είναι πολιτισμικός επειδή είναι συλλογικός ή και το αντίστροφο και είναι ιστορικός επειδή είναι πολιτισμικός. Η δυναμική του είναι τέτοια που καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη η αναγωγή της ουσίας του σε μία μόνο εικόνα ή μία λεκτική περιγραφή. Ο τόπος δεν περιγράφεται μονάχα αλλά κυρίως βιώνεται. Ο Casey αναφέρεται στη εμπειρία του τοπίου καθιστώντας μάλιστα το σώμα, το ζωντανό ανθρώπινο σώμα ως απαραίτητη συνθήκη προκειμένου η εμπειρία αυτή να λάβει χώρα. «Το ανθρώπινο σώμα, είναι το 'τρίτο μέρος', εκείνο που λείπει ανάμεσα σε ένα αισθητό 'κάτι' (something) και στο δικό του συγκεκριμένο 'κάπου' (somewhere).»¹⁰² Δεν θα μπορούσε άλλωστε να γίνει διαφορετικά καθώς το σώμα αποτελεί, σύμφωνα με τον Merleau-Ponty, το κύριο μέσο με το οποίο είναι δυνατή η ύπαρξη στον κόσμο και η συναισθηση αυτού από την εκάστοτε ατομικότητα.¹⁰³ Μέσω του σώματος γίνεται το υποκείμενο μέρος του τοπίου και το τοπίο μέρος του υποκειμένου. Εκεί που το σώμα δεν υπάρχει, είτε με τη φυσική του υπόσταση είτε ως φαντασιακή προβολή, δεν μπορεί να συμβεί ο τόπος.¹⁰⁴ Σε μια τέτοια συνθήκη υπάρχει απλά μια τοποθεσία (site). Είναι η παρουσία του σώματος και της κίνησης τα στοιχεία εκείνα που μπορούν να δώσουν στην τοποθεσία τη δυναμική που απαιτείται ώστε να μετατραπεί εκείνη σε τόπο. «Τα σώματα χτίζουν τους τόπους»¹⁰⁵ και τα σώματα είναι που τους βιώνουν.

Ο τόπος συνιστά αντικείμενο εμπειρίας. Δεν μπορεί κανείς να γνωρίσει ή να νιώσει έναν τόπο, παρά μόνο αν βρίσκεται σε αυτόν. Το να είναι κανείς σε έναν τόπο (*being in a place*) σημαίνει να είναι σε θέση να τον αντιληφθεί (*be in a position to perceive it*).¹⁰⁶ Η γνωριμία και η γνώση του τόπου περιλαμβάνεται στην ίδια την αντίληψη του, είναι μέρος δηλαδή της αντιληπτικής διαδικασίας. Η εμπειρία μιας δομής, μιας κατασκευής, μιας οντότητας δεν συνίσταται στην παθητική υποδοχή μιας εικόνας της από το εκάστοτε υποκείμενο. Αντίθετα καλείται ο παρατηρητής «να τη βιώσει, να τη δεχτεί, να την αναλάβει και να ανακαλύψει την έμφυτη σημασία της.»¹⁰⁷

¹⁰¹ Casey, *Getting back into Place*, σελ.31

¹⁰² Casey, *The Fate of Place*, σελ.204

¹⁰³ Maurice Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception*, trans. C. Smith, (Routledge Classics, 2005), σελ.94

¹⁰⁴ Casey, *The Fate of Place*, σελ.235

¹⁰⁵ Casey, *Getting back into Place*, σελ.116

¹⁰⁶ Ibid., σελ.321

¹⁰⁷ Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception*, σελ.301

Η γνώση του τόπου πηγάζει από την εμπειρία με την έννοια όμως της βιωματικής εμπειρίας (*Erlebnis*)¹⁰⁸ και όχι της εμπειρίας που έχει παρέλθει και αποτελεί το αντικείμενο της αναλυτικής ή αφηρημένης γνώσης (*Erfahrung*).¹⁰⁹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Stead, «η *Erfahrung* μπορεί να περιγραφεί ως εμπειρία σε παρελθόντα χρόνο, ως το βάρος των ιδεών, των συνθηθειών και των πρακτικών που δημιουργείται με τα χρόνια»¹¹⁰ ενώ η *Erlebnis*, αφορά «τον παρόντα χρόνο, το "τώρα" της βιωματικής εμπειρίας.»¹¹¹ Ο Benjamin, στον οποίο ανήκει ο αρχικός διαχωρισμός της εμπειρίας σε *Erfahrung* και *Erlebnis*, αναφέρει πως η τελευταία είναι η μετατροπή ενός συμβάντος σε μια στιγμή που βιώνεται.¹¹² Επιπλέον, ο Casey αναλύει ετυμολογικά τον αγγλικό όρο *experience*: ex- από το ελληνικό εξ- το πρόθεμα που σημαίνει 'από', και 'peira' (πείρα) που σημαίνει απόπειρα, προσπάθεια, δοκιμή. Η εμπειρία (ex-perience, experience) σημαίνει επομένως, επιχειρώ κάτι, κάνω μια δοκιμή. Η εμπειρία έχει ενεργητικό ρόλο, εκείνον της άμεσης, ζωντανής, βιωματικής διαδικασίας πρόσληψης και επεξεργασίας του ερεθίσματος. Με αυτή την έννοια είναι που οι τόποι όπως το σώμα και το τοπίο, καθίστανται αντικείμενα εμπειρίας (εν+πείρα).¹¹³

Ο τόπος αποτελεί θέατρο της πολιτισμικής δράσης μιας συλλογικότητας. Περιέχει άρα στα όρια του κατασκευές, κτήρια, καθώς εκείνα βρίσκονται ανάμεσα στα πλέον ευκρινή δείγματα αποτύπωσης ενός πολιτισμού. Ένα κτήριο συμπυκνώνει την κουλτούρα ενός τόπου, είναι και το ίδιο τόπος, ο τόπος των τόπων (*a locus locorum*).¹¹⁴ Δίνει στέγη στα σώματα που το κατοικούν και πολιτισμική αποστολή στο τοπίο που το περιβάλλει, το τοπίο του τόπου. Στα κτήρια παρατηρεί κανείς την υλική, απτή και ορατή χάραξη των ποιητών ενός τόπου, ενώ εκείνα συνιστούν με τη σειρά τους- κάθε ένα ξεχωριστά και όλα μαζί σε σύνολο, γνωρίσματα της ταυτότητας του. Ο Norberg-Schulz αναφέρει μάλιστα πως ο ίδιος ο στόχος της ύπαρξης ενός κτηρίου είναι να δημιουργήσει τόπο, να αποκαλύψει πιθανά νοήματα ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος και να τους δώσει μορφή μέσα από την αρχιτεκτονική πρακτική.¹¹⁵

¹⁰⁸ Erfahrung (die): η πείρα (erfahren: μαθαίνω, πληροφορούμε, ακούω/δοκιμάζω)
Erlebnis (das): το γεγονός/το βίωμα (erleben [er+leben, leben: ζω] : ζω, δοκιμάζω, περνώ)

¹⁰⁹ Casey, *Getting back into Place*, σελ.321

¹¹⁰ Naomi Stead, 'The Value of Ruins: Allegories of destruction in Benjamin and Speer', in *Form/Work*, number 6, October 2003, σελ.62

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Walter Benjamin, 'On Some Motifs in Baudelaire' in *Illuminations*, trans. Harry Zohn, ed. Hannah Arendt, (New York: Pimlico, 1999), σελ.159

¹¹³ Casey, *Getting back into Place*, σελ.30

¹¹⁴ Ibid., σελ.32

¹¹⁵ Norberg-Schulz, *Genius Loci*, σελ.18

iii. ο τόπος της Καισαριανής

Σε έναν τοπογραφικό χάρτη της Αττικής η Καισαριανή έχει μια συγκεκριμένη θέση. Βρίσκεται στους πρόποδες της βορειοδυτικής πλευράς του Υμηττού, σε υψόμετρο 130 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας. Σε έναν πολιτικό χάρτη η συνοικία ανήκει στην πόλη της Αθήνας και αποτελεί ανεξάρτητο δήμο ο οποίος συνορεύει νότια με το δήμο του Βύρωνα, δυτικά με το δήμο Αθηναίων και τη συνοικία του Παγκρατίου και βόρεια με το δήμο Ζωγράφου. Το ανατολικό του όριο αποτελεί το όρος του Υμηττού. Η έκταση του δήμου είναι περίπου 8.500 στρέμματα από τα οποία τα 1000 είναι κατοικήσιμοι και κοινόχρηστοι χώροι ενώ τα 7.500 στρέμματα είναι ορεινή περιοχή.¹¹⁶

Η παρατήρηση των παραπάνω χαρτών είναι σε θέση να δώσει σαφείς πληροφορίες σχετικά με τα γνωρίσματα της τοποθεσίας όχι όμως του τόπου της Καισαριανής και των επιμέρους μικρότερων τόπων που εκείνος περιέχει. Ο τόπος μπορεί να είναι τόσο μικρός όσο η γωνία ενός δωματίου και τόσο μεγάλος όσο η ίδια η γη.¹¹⁷ Έτσι και στην περίπτωση της Καισαριανής η συνοικία στο σύνολο της συνιστά έναν πυκνά δομημένο τόπο που εμπεριέχει ωστόσο άλλους τόπους μικρότερης κλίμακας. Είναι ένας τόπος ισχυρός καθώς «*υπάρχει μια ουσιαστική επικοινωνία ανάμεσα στην τοποθεσία(site), τον οικισμό (settlement) και τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες (architectural details).*»¹¹⁸ Ο τόπος της Καισαριανής είναι η σχέση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν της, στη φύση και την πολιτισμική της ταυτότητα, στην τελετουργία και την καθημερινότητα, στην εικόνα και την πραγματικότητα. Είναι ένας τόπος που συντίθεται από τόπους. Η ουσία και τα νοήματα που συνιστούν την ταυτότητα του πρέπει να αναζητηθούν από την πρώτη κιόλας περίοδο της δημιουργίας της συνοικίας, το 1922.

Γειτονιά προσφυγική και αριστερή, αυτό είναι το *genius loci* του τόπου της Καισαριανής που αποτυπώνεται διαχρονικά στο κτισμένο περιβάλλον του. Ακόμα και μετά την εγκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων το 1922, στην Καισαριανή συνεχίζουν να καταφθάνουν και να εγκαθίστανται πρόσφυγες· το 1923 Αρμένιοι από την Ιωνία και αργότερα το 1937-38 ένας μικρός αριθμός Ρωσσοπόντων από τη Γεωργία ¹¹⁹ και τις δεκαετίες '50 και '60 εσωτερικοί μετανάστες από τις αγροτικές περιοχές της ελληνικής υπαίθρου. Επιπλέον, από τη δεκαετία του '90 η Καισαριανή «*μεταλλάσσεται σε προσφυγούπολη νέου τύπου*» καθώς δέχεται κύμα οικονομικών μεταναστών από την ανατολική Ευρώπη.¹²⁰

Ο χρόνος διαμορφώνει τον τόπο και ο τόπος με τη σειρά του προσδιορίζει το χρόνο, τον οριοθετεί και συνιστά σημείο αναφοράς γι αυτόν. Ο Casey γράφει πως δεν υπάρχει αντίληψη του χρόνου χωρίς τον τόπο. Ο χρόνος εκδηλώνεται στους τόπους και χάνεται ανάμεσα τους.¹²¹ Το παρελθόν αποτελεί μέρος της διαδικασίας διαμόρφωσης του τόπου

¹¹⁶ Κουβάς, *Το Διάβα της Καισαριανής*, σελ.85

¹¹⁷ Tuan, *Space and Place*, σελ.421

¹¹⁸ Norberg-Schulz, *Genius Loci*, σελ.179-180

¹¹⁹ Κουβάς, *Το Διάβα της Καισαριανής*, σελ.92,93

¹²⁰ Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς*, σελ.235

¹²¹ Casey, *Getting back into Place*, σελ.21

καθώς προβάλλεται κάθε στιγμή στο εκάστοτε παρόν. «*Το κλειδί της διηνεκούς παροντοποίησης είναι η μνημονική ανάκληση. Στο χώρο της μνήμης όλα ζουν ταυτόχρονα: διάσπαρτες διάρκειες συμπυκνώνονται σε μια στιγμή*». ¹²² Η επιβίωση των εικόνων του παρελθόντος μέσα από τη μνήμη και η ανάμειξη τους με εκείνες του παρόντος διαμορφώνουν την αντίληψη και την εμπειρία του τόπου.

«*Οι τόποι είναι τοποθεσίες στις οποίες οι άνθρωποι έχουν μακροχρόνιες μνήμες*». ¹²³ Αυτές μπορεί να κυμαίνονται από ανεξίτηλες εντυπώσεις των παιδικών τους χρόνων σε κοινές παραδόσεις των περασμένων γενεών. Σε κάθε περίπτωση ο τόπος αποτελεί το διαχειριστή αυτής της μνήμης: εκείνο το μηχανισμό που την προστατεύει και την ενεργοποιεί. «*Ο τόπος ενσωματώνει τη μνήμη*» ¹²⁴, της δίνει υπόσταση ενώ παράλληλα η μνήμη κατεργάζεται τον τόπο, τον σμιλεύει. Η σχέση είναι αμφίπλευρη. Η έλλειψη της μνήμης από την άλλη πλευρά, στερεί από τον τόπο έναν από τους θεμελιώδεις αξιολογικούς μηχανισμούς που τον διακρίνουν από το χώρο, και τον διαλύει μετατρέποντας τον σε μια αδιάφορη τοποθεσία. ¹²⁵

Για την Καισαριανή η ιστορία και η μνήμη σχηματίζουν τις ποιότητες και τα γνωρίσματα του τόπου της και διαμορφώνουν τη σύγχρονη εικόνα της που είναι αδιάσπαστη από εκείνη της πρώτης εγκατάστασης το 1922.

Όμως εμένα ο νους μου κι η αγάπη μου για την Καισαριανή της «ξυλοκοπίας» κι είναι ευτύχημα που έζησα και μεγάλωσα εκεί. Όλα ήταν άγρια και παρθενικά, στην πρώτη γέννησή τους ωσάν τα περιστατικά αρχαίας τραγωδίας. [...] Όλα στην πηγή, στο αρχικό φανέρωμα τους, γι' αυτό δε λεν να σβήσουν από μέσα μου άνθρωποι, γειτονιές και γεγονότα. [...] Ένας χώρος που κατοικήθηκε για πρώτη φορά. Μια στενόμακρη, λουρίδα με φτωχές κουνούκλες. Αριστερά το ρέμα κι ένα δάσος, ισχνά καχεκτικά πευκάκια. Δεξιά η μάντρα του Σκοπευτηρίου. Ψηλά το μοναστήρι. Αντίσκηνο, παράγκα, πλιθόκτιστο και κουρελού της προσφυγιάς και να η Καισαριανή χαμόγελο στον πρώτο ήλιο. ¹²⁶

¹²² Πάγκαλος, *Η Σημασία του Χρόνου στην Αρχιτεκτονική του Aldo Rossi*, σελ. 53

¹²³ Tuan, *Space and Place*, σελ.421

¹²⁴ Edward Casey, 'Public Memory in Place and Time', in *Public Memory*, ed. Kendall Phillips (University of Alabama Press, 2004), σελ.32

¹²⁵ Curtis, *That Place Where*, σελ.56

¹²⁶ Μάριος. Χάκκας, *Η Τοιχογραφία*, last modified October 30, 2013, URL: http://www.sarantakos.com/kibwtos/mazi/xakkas_toixografia.html

Σαν θες να μάθεις για Καισαριανή
ξύπνα μια νύχτα αστροφεγγιάς
κι έβγα και περν' απ' τα στενά
κι από τα σταυροδρόμια
νωρίς το γλυκοχάραμα
ξύπνα ν' αφουγκραστείς
την κάθε πέτρα αυτής της γης
π' όπου πατείς, κ' όπου σταθείς
βογκά ένας καημός.

— Γ. Σιδέρης, από τη συλλογή *Ασφόδελοι*.*

* Θ. Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, σελ. 130

ΤΟ ΕΡΕΙΠΙΟ

Κεφάλαιο Γ: το ερείπιο

...αρκεί να διατρέχει κανείς ένα ημικόκλιο και θα δει μπροστά του τη κρυφή όψη της Μοριάνας, μια έκταση γεμάτη σκουριασμένες λαμαρίνες, τσουβαλόπανα, σανίδες φορτωμένες καρφιά, σωλήνες μαυρισμένους από καπνιά, σωρούς από τσίγκινα κουτάκια, ψευδοτοιχους με ξεθωριασμένες επιγραφές, κουφάρια από ξεχαρβαλωμένες ψάθινες καρέκλες, σκοινιά που χρησιμεύουν μόνο για να κρεμαστεί κανείς από ένα σάπιο δοκάρι.

— Καλβίνο, Οι Αόρατες Πόλεις

ι. τα ερείπια της Καισαριανής

Οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης σε οικήματα ακατάλληλα, ακολούθησαν τους κατοίκους της Καισαριανής έως και τα τέλη της δεκαετίας του '70. Εφόσον δεν υπήρξε επίσημη κρατική πρόβλεψη και πρόταση για τη συντήρηση ή αποκατάσταση των προσφυγικών κατοικιών, είναι αναμενόμενη και κατανοητή η διάθεση των κατοίκων για απομάκρυνση από αυτές και μετοίκηση σε άλλες σύγχρονα δομημένες κατοικίες. Περιγράφοντας την εικόνα του τετραγώνου 32 της Καισαριανής το 1979, η Δ. Φωτεινού αναφέρει:

Από 4 μεγάλα σοκάκια μπαίνεις στο τετράγωνο. Σπίτια πλίθινα και δίπλα σε τούτα διώροφα, τριώροφα, πεντάροφα. Τα πλίθινα το χειμώνα τρέχουν. Νάιλον λεκάνες βάζουν για προφύλαξη. Οι δρόμοι από άσφαλτο. Το ρέμα πια δρόμος, άσφαλτος και τούτος.[...] ¹²⁷

Τη μετεμφυλιακή περίοδο η ελληνική νομοθεσία δίνει τη δυνατότητα σε κάθε μικροϊδιοκτήτη να αποκτήσει ένα σύγχρονο διαμέρισμα - ή περισσότερα - ως αντάλλαγμα για την παραχώρηση του οικοπέδου του σε κάποιον κατασκευαστή. Με τη μέθοδο της αντιπαροχής παρέχεται, σε ένα πρώτο επίπεδο τουλάχιστον, η προοπτική βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης ακόμα και σε εκείνους που δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν ένα νεόδμητο διαμέρισμα. Η συγκεκριμένη πρακτική ήταν εκείνη που ακολουθήθηκε συστηματικά προκειμένου να αντιμετωπιστεί το οξύ στεγαστικό πρόβλημα που προέκυψε από την εσωτερική μετανάστευση των δεκαετιών '60 και '70 και την κατακόρυφη αύξηση του πληθυσμού στην πρωτεύουσα. Η Σ. Νικολαΐδου σημειώνει:

Η γενίκευση του συστήματος της αντιπαροχής την περίοδο αυτή ('60, '70) οδήγησε στην κατεδάφιση πολλών νεοκλασικών κτηρίων και στην αντικατάστασή τους από πολυώροφες οικοδομές. Παράλληλα τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, η ψήφιση ευνοϊκών θεσμικών ρυθμίσεων τόσο στο επίπεδο του νομοθετικού πλαισίου (αύξηση συντελεστών δόμησης) όσο και στο επίπεδο της χρηματοδότησης (αύξηση στεγαστικών δανείων) συνετέλεσε στην υπερεκμετάλλευση του αστικού εδάφους, με αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των πολυώροφων οικοδομών... ¹²⁸

Αποτέλεσμα των παραπάνω συνθηκών και πολιτικών είναι η αντικατάσταση, μέσα στις τελευταίες δεκαετίες, του μεγαλύτερου μέρους των προσφυγικών κατοικιών από πολυώροφα κτίσματα. Σήμερα παραμένει ένας πολύ μικρός αριθμός πλινθόκτιστων στο βόρειο τμήμα της Καισαριανής. Ορισμένα από αυτά κατοικούνται, η πλειοψηφία τους ωστόσο βρίσκεται σε εγκατάλειψη με τα σημάδια της φθοράς να είναι εμφανή. Ακόμα και εκείνοι οι ιδιοκτήτες που δεν μπόρεσαν ή δεν επιθυμούσαν να παραχωρήσουν τις κατοικίες τους για αντιπαροχή, τις έχουν εγκαταλείψει. Τα πλινθόκτιστα που γλίτωσαν την κατεδάφιση οδηγούνται έτσι στην ερήμωση και την ερείπιο-ποίηση καθώς το περιβάλλον διαβίωσης που προσφέρουν δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του σύγχρονου ιδιοκτήτη και κατοίκου. Σε κάθε περίπτωση τα πλινθόκτιστα εγκαταλείπονται είτε για να

¹²⁷ Φωτεινού- Ευσταθιάδου, *Τετράγωνο 32*, σελ.66

¹²⁸ Νικολαΐδου, *Η Κοινωνική Οργάνωση του Αστικού Χώρου*, σελ.130

αντικατασταθούν από πολυκατοικίες είτε για να αφεθούν στα χέρια του χρόνου. Στην εποχή ενός οικονομικού και πολιτικού μοντέλου που καθορίζεται αυστηρά από τη διαδικασία της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, οι προσφυγικές κατοικίες αποτέλεσαν εμπορεύσιμο υλικό υψηλής ανταλλακτικής αξίας και έτσι αντιμετωπιζόμενες χάθηκαν σταδιακά από το αστικό τοπίο της Καισαριανής.

Μόνο ένα μικρό μέρος των πλινθόκτιστων χαρακτηρίστηκαν διατηρητέα από τη Διεύθυνση Πολεοδομικού Σχεδιασμού του ΥΠΕΧΩΔΕ. Πρόκειται για κτήρια που βρίσκονται στα οικοδομικά τετράγωνα 12,40 και 49 (παράρτημα, χάρτης Γ). Το Δημοτικό Συμβούλιο Καισαριανής ωστόσο με απόφαση του (27-2-2007), εισηγήθηκε την επέκταση αυτού του χαρακτηρισμού και σε ορισμένα άλλα κτήρια *«...που έτσι και αλλιώς η ίδια η πραγματικότητα και η αγορά έχει οδηγήσει στη συντήρηση ή τη διατήρηση τους...»*.¹²⁹ Πρόκειται για τα 5 κτήρια που βρίσκονται εκατέρωθεν της κεντρικής πλατείας με πρόσοψη σε αυτή και φιλοξενούν χρήσεις αναψυχής και εστίασης. Είναι σαφές πως η δύναμη του συστήματος της ελεύθερης αγοράς και της εμπορευματοποίησης κάθε υπηρεσίας και προϊόντος καθορίζει αποφασιστικά και την επιλογή των κτηρίων που ο Δήμος προτείνει να χαρακτηριστούν διατηρητέα και άρα να προστατευτούν από την κατεδάφιση.

Από τη διαδικασία της αντιπαροχής έχουν σωθεί προς το παρόν και οι προσφυγικές πολυκατοικίες που βρίσκονται στην οδό Βρουύλων και Τζων Κέννεντυ, εκείνες που φέρουν στις όψεις τους εμφανή τα σημάδια από τις μάχες των Δεκεμβριανών του '44. Οι πληγωμένες από τις σφαίρες και το χρόνο πολυκατοικίες παραμένουν ανέπαφες από το σάρωμα της αντιπαροχής *«όχι γιατί τις πονέσαμε, αλλά γιατί -λόγω του συντελεστή δόμησης- δε γίνεται ν' αποφέρουν κέρδος»*¹³⁰. Τα συγκεκριμένα κτήρια ολοκληρώθηκαν το 1939 και αποτελούν τις πρώτες τριώροφες πολυκατοικίες που κατασκευάστηκαν για τη στέγαση των προσφύγων. Στη μάχη της Καισαριανής το Δεκέμβρη του '44 τα κτήρια υπέστησαν σοβαρές ζημιές από τα βλήματα των όπλων και κυρίως των όλμων με τους οποίους χτυπούσαν από το Λυκαβηττό οι Βρετανοί την Καισαριανή.¹³¹

Ο de Certeau γράφει για το Μανχάταν πως βρίσκεται μεταξύ δύο άκρων, της φιλοδοξίας και της υποβάθμισης. Διαπιστώνει έντονες αντιθέσεις ανάμεσα σε κτήρια του παρελθόντος *«που έχουν μετατραπεί σε κάδους απορριμμάτων»* και σε *«σύγχρονους αστικούς εισβολείς που σκιαγραφούν το χώρο της πόλης.»*¹³² Σε πολύ μικρότερη σαφώς κλίμακα παρόμοια είναι η εικόνα της σύγχρονης Καισαριανής. Η συγκεκριμένη συνοικία δεν έμαθε να μεγαλώνει αρμονικά με όλα της τα μέρη με αποτέλεσμα τη δεδομένη χρονική περίοδο να υπάρχουν στον ιστό της αρκετά αστικά ερείπια με κλιμακούμενο βαθμό φθοράς, η οποία προκλήθηκε είτε από την πάροδο του χρόνου, είτε από την ανθρώπινη παρέμβαση, είτε από την κοινωνική αδιαφορία ή από συνδυασμό των παραπάνω.

¹²⁹ Δήμος Καισαριανής, *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2007-2010*, Δ.Ε.Α.Κ- Σ. Κατής, Π. Τότσικας, Σεπτέμβριος 2008

¹³⁰ Χρίστος Σιάφκος, 'Ξαναζωντανεύουν τα Πληγωμένα Σπίτια της Καισαριανής', *Ελευθεροτυπία*, 21.01.2013, URL: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=337546>

¹³¹ 'Η μηχανή του χρόνου-1944 Η μάχη της Αθήνας', 27/01/2012,

URL: <http://www.youtube.com/watch?v=STZRIKG0Dzc>

¹³² de Certeau, *The practice of Everyday Life*, σελ.91

Κάποτε, Καισαριανή, ήσουν ένα αστέρι, έλαμψες για μια στιγμή στο στερέωμα και χάθηκες για πάντα στο χάος της Ιστορίας. Τώρα, γριά τσατσά, τρως σάμαλι και τουλούμπα, μασάς μπατιρόσπορους στο θερινό σινεμά και φτύνεις τα τσόφλια στο σβέρκο ευυπόληπτων καταστηματαρχών, εμπορομανάβηδων, χασάπηδων, εργολάβων, που θέλουν ν' απαλλαγούν από τη ντροπή σου.[...] Τίποτε δε μένει. Τώρα σοβατίζεις τα τελευταία ίχνη πολυβολισμών στο μέτωπο σου, σα γέρικο σκυλί που γλείφει τις πληγές του στην επούλωση. Τώρα τσαλαπατημένη, τσακισμένη, εξουθενωμένη, στην τελευταία φάση της τοιχογραφίας, περίθαλψη και λησμονιά των άγριων περιστατικών του ταξιδιού σου.

—Μ. Χάκκας, *Η τοιχογραφία*

εικ.12: οδός Τζων Κέννεντυ και Βρυούλων. Τα σημάδια από τις μάχες του '44 είναι ακόμα εμφανή.

Ξεθυμαίνουν οι άνθρωποι, καινούριες καταστάσεις έρχονται και καβατζάρουν τις παλιές, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση, ο λογαριασμός του ρεύματος και του τηλεφώνου. Τα παρασουκλια σιγά -σιγά λείπουν. Πολυκατοικίες φυτρώνουν στη λεωφόρο κι ασφαλτοι ζώνουν τα σοκάκια. Έχω την υποψία πώς τέλειωσε πια αυτό το νόημα της τοιχογραφίας και τείνει να εκφραστεί κάποιο άλλο ακόμα πιο σύγχρονο, αυτό το πλαδαρό και ομοιόμορφο της καταναλωτικής κοινωνίας, κάτι το γενικό που απλώνεται —τέρας— σ' όλη την Αθήνα.

—Μ. Χάκκας, *Η τοιχογραφία*

εικ.13: οδός Ανδρέα Δημητρίου 99, Καισαριανή

Σε αυτά τα στοιχεία του αστικού τοπίου που αποτυπώνουν την κατάρρευση της ολότητας και του πλήρους θα αναζητηθούν ποιότητες και γνωρίσματα που τα καθιστούν ξεχωριστές, ιδιαίτερες μονάδες μέσα στα πλαίσια του αστικού ιστού· μονάδες που συνιστούν αναπόσπαστα μέρη της αστικής εικόνας και καθαρές επιφάνειες αντανάκλασης των ιχνών της συλλογικής μνήμης της Καισαριανής.

ii. ασικά ερείπια

Η αρχιτεκτονική, αναφέρει ο Simmel, είναι η μόνη τέχνη στην οποία επιπυγχάνεται ισορροπία ανάμεσα στις δυνάμεις της φύσης και την επιθυμία του πνεύματος, στο μόχθο του να δημιουργήσει.¹³³ Αυτή η ισορροπία χάνεται από τη στιγμή που το έργο της αρχιτεκτονικής καταρρέει. Όταν η ακεραιότητα του κτηρίου προσβληθεί από κάποια εξωτερική δύναμη τότε η οντότητα που δημιουργήθηκε κάποτε από τα ανθρώπινα χέρια διαλύεται. Στη θέση της προκύπτει ένα νέο σύνολο στο οποίο η ύλη, το νόημα που περικλείεται σε αυτή και το εξωτερικό περιβάλλον αναδιαμορφώνονται δημιουργώντας μια νέα υπόσταση, εκείνη του αστικού ερείπιου. Ο όρος περιγράφει ένα στοιχείο που συναντά κανείς στα χωρικά πλαίσια του αστικού τοπίου στο οποίο η φθορά που έχει υποστεί η αρχική κατασκευή συνιστά το βασικό γνώρισμα της δομής του και αποτελεί τον καταλύτη για τον περαιτέρω προσδιορισμό των πολλαπλών επιπέδων στα οποία μπορεί η υπόσταση αυτή να αναλυθεί. Όλα επομένως ξεκινούν από τη φθορά.

Υπάρχει μία σαφής διαφορά ανάμεσα στα συντρίμια ενός κτηρίου, στην άμορφη μάζα που σχηματίζουν τα υλικά μετά από μια καταστροφή, και στο ερείπιο, που συνιστά *«ένα σαφώς πλαισιωμένο παράθυρο στο παρελθόν.»*¹³⁴ Τα χαλάσματα είναι ύλη χωρίς νόημα, θρυμματισμένα κομμάτια μιας κατασκευής που δεν προορίζονται να απομακρυνθούν ή να αντικατασταθούν καθώς δεν έχουν σημασία. Αντίθετα ο όρος "ερείπιο" υποδηλώνει το συσχετισμό της συγκεκριμένης υλικής οντότητας με *«παραδόσεις, οπτικούς κώδικες και πλούτο σημασιών.»*¹³⁵

Το ερείπιο συνιστά μια χωρική ύπαρξη με νόημα. Διαθέτει μια υλική αλλά και μια άυλη υπόσταση. Συντίθεται από τη φθαρμένη κατασκευή και τις μορφολογικές λεπτομέρειες αλλά και από το χρόνο και τη μνήμη. Στο ερείπιο συνυπάρχουν η παρουσία με την απουσία, το συμπαγές με το διάτρητο και η ακινησία με τη μεταβλητότητα. Το ερείπιο είναι ο συνδυασμός της τέχνης, της επιστήμης και της τεχνολογίας που δημιούργησαν την κατασκευή αρχικά, της φύσης και του χρόνου. Για την εκτίμηση και αξιολόγηση του απασχολούνται όλες οι ανθρώπινες αισθήσεις εκτός από τη γεύση.¹³⁶ Το ερείπιο συνιστά με λίγα λόγια τόπο.

...ένα ερείπιο είναι κάτι περισσότερο από ένας σωρός από συντρίμια. Είναι ένας τόπος με δική του υπόσταση, φορτισμένος με το δικό του συναίσθημα,

¹³³ Georg Simmel, 'The Ruin', in *Georg Simmel, 1858-1918: a collection*, ed. Kurt H. Wolff, (Ohio State University Press, 1959), σελ.259

¹³⁴ Helmut Puff, 'Ruins as models, Displaying Destruction in the Postwar Germany', in *Ruins of Modernity*, ed. Julia Hell and Andreas Schonle, (Duke University Press, 2010), σελ.254

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Florence. M. Hetzler, 'Causality: Ruin Time and Ruins' in *LEONARDO*, Vol.21, No.1, 1988, σελ.51

ατμόσφαιρα και δράμα, το μεγαλείο της ευγένειας ή της γοητείας. Αυτές οι ποιότητες πρέπει να διατηρηθούν τόσο προσεκτικά όσο οι σπασμένες πέτρες που αποτελούν την υλική τους ενσάρκωση.¹³⁷

Οι αιτίες που μπορεί να οδηγήσουν στην καταστροφή ενός κτηρίου ποικίλλουν. Οι φυσικές καταστροφές, όπως ένας σεισμός, η έκρηξη ενός ηφαιστείου, ένας τυφώνας, ο πόλεμος σε κάθε μορφή του, με τους βομβαρδισμούς, την ανταλλαγή πυρών μέσα στην πόλη αλλά και τις τρομοκρατικές επιθέσεις, προκαλούν φθορές στο αστικό περιβάλλον και είναι πιθανό να διαλύσουν τις κατασκευές που περικλείονται στα όρια του. Η μετατροπή ωστόσο ενός καταστραμμένου κτηρίου σε αστικό ερείπιο προϋποθέτει την επίδραση του χρόνου και της φύσης και σχετίζεται επιπλέον με την στάση της κοινωνίας απέναντι στη φθορά.

iii. κοινωνική διάσταση

«Ένα ερείπιο είναι το αποτέλεσμα της ανθρώπινης περηφάνιας, απληστίας και ανοησίας,»¹³⁸ γράφει ο Woodward θέτοντας ως αιτία της φθοράς ενός κτηρίου τον ανθρώπινο παράγοντα. Είναι οι επιλογές του ανθρώπου και της κοινωνίας σε ευρύτερη κλίμακα, που οδηγούν καταρχήν ένα κτήριο στην εγκατάλειψη και το αφήνουν απροστάτευτο στην καταλυτική επίδραση της φθοράς. Τις τελευταίες δεκαετίες βασική συνθήκη της κοινωνικής πραγματικότητας αποτελεί η επικράτηση της δύναμης του κεφαλαίου ως κυρίαρχο παράγοντα διαμόρφωσης των πολιτικών και κοινωνικών ισορροπιών. Στο συγκεκριμένο σύστημα η οικονομία αποτελεί τον πυρήνα οργάνωσης και διαχείρισης των δομών και των συμπεριφορών. Το δομημένο περιβάλλον ως μέρος της κοινωνικής σφαίρας διαμορφώνεται με βάση την ίδια αυτή συνθήκη. Το κτήριο στην καπιταλιστική κοινωνία είναι και αυτό ένα εμπόρευμα, με την έννοια πως αποτελεί *«ένα προϊόν εργασίας που φτιάχτηκε όχι για να το χρησιμοποιήσει ο ίδιος ο παραγωγός ή οι δικοί του, μα για το σκοπό ν' ανταλλαχτεί με άλλα προϊόντα.»¹³⁹* Η εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος οδηγεί στην κοινωνία της αφθονίας των υλικών αγαθών τα οποία παράγονται με συνεχώς αυξανόμενους ρυθμούς, για χάρη του κέρδους, τοποθετώντας τον πολίτη σε έναν περιβάλλον εξαιρετικά μεγάλης και ποικίλης προσφοράς εμπορευμάτων.

«Τις τελευταίες δεκαετίες, διαπιστώνουμε την καταπληκτική προσαρμογή του κόσμου στο καπιταλιστικό καθεστώς, στην καινούρια εκδοχή του, την κοινωνία της κατανάλωσης.»¹⁴⁰

Η έξαρση της κατανάλωσης λαμβάνει χώρα σε πολιτισμικά περιβάλλοντα σε κρίση, σημειώνει ο Trigg.¹⁴¹ Όσο μεγαλύτερος γίνεται ο πολιτισμικός πεσιμισμός, τόσο αυξημένη παρουσιάζεται η απαίτηση για δαπάνη και υλικό καταναλωτισμό. Βασικό γνώρισμα της κοινωνίας της κατανάλωσης είναι η παροδικότητα. Κάθε εμπορεύσιμο προϊόν αντικαθίσταται πολύ σύντομα από κάποιο νεώτερο. Τα εμπορεύματα δεν προλαβαίνουν σε

¹³⁷ Christopher Woodward, *In Ruins*, (New York, Vintage Books, 2003), σελ.214

¹³⁸ Ibid., σελ.157

¹³⁹ Μαρξ-Καουτσκι, *Το Κεφάλαιο, επίτομο, εκλαϊκευμένο*, μετφρ. Β. Κοραή, (Αθήνα: Ηνίοχος, 1965) σελ.17

¹⁴⁰ Τέτα Παπαδοπούλου, επιμ., μετφρ., *του Κορνήλιου Καστοριάδη*, (εκδ. Πόλις, 2000), σελ.107

¹⁴¹ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.119

γενικές γραμμές να παλιώσουν καθώς εγκαταλείπονται και καταλήγουν σε αχρηστία ή ανακυκλώνονται. Τα προϊόντα της σύγχρονης παραγωγής έχουν το γνώρισμα που ονομάζουν οι οικονομολόγοι «ενσωματωμένη φθορά»,¹⁴² είναι δηλαδή κατασκευασμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να φθείρονται εύκολα για να αντικαθίστανται σύντομα και να συνεχίζει ο κύκλος της κατανάλωσης. Τα κτήρια, ως εμπορεύσιμα προϊόντα στο καπιταλιστικό περιβάλλον ακολουθούν αντίστοιχη πορεία.

...ο πλούτος της Λεονίας μετριέται από τα πράγματα που κάθε μέρα πετιούνται για να δώσουν τη θέση τους σε καινούρια. Τόσο που κανείς αναρωτιέται αν το αληθινό πάθος της Λεονίας είναι πράγματι, όπως λένε, να απολαμβάνει καινούρια και διαφορετικά πράγματα, ή αν είναι μάλλον να αποβάλλει, να δώχνει μακριά της, να ξεφορτώνεται κάθε περιοδική μιαιρότητα.¹⁴³

«Το ερείπιο- το αιώνιο σύμβολο της φθοράς- μας θυμίζει τις συνέπειες της ακόρεστης απληστίας»¹⁴⁴. Η πληθώρα εγκαταλειμμένων και κατεστραμμένων κατασκευών στο αστικό τοπίο καταδεικνύει με σαφήνεια το πλήγμα που μπορεί να δεχτεί η αρμονία και η ποιότητα του δομημένου περιβάλλοντος όταν τα κτήρια αντιμετωπίζονται τόσο από την κοινωνία όσο και από τις δυνάμεις εξουσίας σαν αναλώσιμα προϊόντα με μικρή διάρκεια ζωής. Εκεί που η επιθυμία για κάτι συνεχώς καινούριο αποτελεί την κυρίαρχη τάση, κτήρια δέκα ετών θεωρούνται παλιά και παραμελούνται γιατί κάποια άλλα είναι πιο νέα, αναφέρει η Jacobs.¹⁴⁵ Η εξιδανίκευση της νεωτερικότητας και η αποθέωση του καινούριου σε σχέση με οτιδήποτε έχει προηγηθεί οδηγεί στην περιθωριοποίηση των παλαιότερων κτηρίων και την εγκατάλειψή τους. Αυτή η τάση συνεπάγεται την έλλειψη συντήρησης για τα παλαιά κτήρια, την εππάχυνση όπως είναι φυσικό της φθοράς και την υποβάθμιση της κατασκευής η οποία καταλήγει πιθανά να μετατραπεί σε ένα σύγχρονο ερείπιο. Η παρουσία των ερειπίων και ο τρόπος με τον οποία αυτά γίνονται αντικείμενο διαχείρισης από το πολιτικό σύστημα και τις κοινωνικές δυνάμεις είναι φανερό πως μπορεί να αποτελέσει σαφή δείκτη του οικονομικού μοντέλου και του πολιτικού καθεστώτος.

Την εποχή του καπιταλισμού και της πολιτισμικής ύφεσης, παρατηρούμε άλλοτε ενεργά εργοστάσια, νοσοκομεία, φυλακές και άλλες κατασκευές σχετικές με κάποιο ίδρυμα ή θεσμό, να εγκαταλείπονται εξαπίας της περιττής πλέον λειτουργίας τους ή διαφορετικά να παροπλίζονται, και να παραδίδονται στην αχρηστία. Με τα λόγια του Ernst Bloch οι τοποθεσίες αυτές μετατρέπονται σε "απατηλούς χώρους του καπιταλισμού".¹⁴⁶

¹⁴² Παπαδοπούλου, του Κορνήλιου Καστοριάδη, σελ.107

¹⁴³ Καλβίνο, Οι Αόρατες Πόλεις, σελ.143

¹⁴⁴ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.102

¹⁴⁵ Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, (New York: Vintage books edition, 1992), σελ.193

¹⁴⁶ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.120

*Το μέλλον ποδοβολώντας πλησιάζει, σαν εφιάλτης. Η Καισαριανή της «αντίστασης»
βάλλεται τώρα, από μια ύπουλη και παραπλανητική επίθεση του «εκσυγχρονισμού», η
ταλαιπωρημένη πόλη γονατίζει. Η λέξη «πολιτισμός» την έβαλε σε σκέψεις.*

—Ε. Μπάλιου, *Καισαριανή αγάπη μου* *

---

* Θ. Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, σελ. 205

εικ.14: οδός Πανωνίου 36, Καισαριανή

iv. χρόνος

Η φθορά είναι εκείνη η μορφή ζημιάς ή βλάβης που έρχεται με τη γήρανση.

...και συνεπώς κάθε τι που είναι μέσα σε χρόνο υφίσταται στην πραγματικότητα κάτι από το χρόνο, με την έννοια που ακριβώς συνηθίζουμε μεταξύ των άλλων να λέμε ότι ο χρόνος φθείρει, ότι τα πάντα γερνούν υπό την επίδραση του χρόνου και ότι κανείς ξεχνά με το πέρασμα του χρόνου [...] διότι ο χρόνος είναι, αυτός καθαυτός από τη φύση του, αίτιος φθοράς μάλλον...¹⁴⁷

«Ο χρόνος είναι η ουσιαστική αιτία του ερείπιου ως ερείπιο».¹⁴⁸ Ανεξάρτητα από το λόγο που προκάλεσε τη φθορά, που μπορεί να πηγάζει είτε από ιστορικά γεγονότα και καταστάσεις στις οποίες εμπλέκονται ανθρώπινες συμπεριφορές, είτε από τη φύση, ο χρόνος είναι ο παράγοντας εκείνος που έχει τη δύναμη να μετατρέψει ένα κατεστραμμένο κτίσμα σε αστικό ερείπιο. «Ο χρόνος δημιουργεί το ερείπιο κάνοντας το κάτι άλλο από αυτό που ήταν, κάτι με νέο νόημα και νέα σπουδαιότητα, με ένα μέλλον που μπορεί να συγκριθεί με το παρελθόν του. Ο χρόνος γράφει το μέλλον του ερείπιου.»¹⁴⁹ Χωρίς την επίδραση του χρόνου εκείνο που υπάρχει είναι μονάχα ένας σωρός από υλικά απορρίμματα που προέκυψαν μετά το πλήγμα που δέχτηκε η κατασκευή. Το ερείπιο δε δημιουργείται σε μια στιγμή. Είναι περισσότερο μια διαδικασία παρά ένα αντικείμενο στο χώρο. Ένα ερείπιο υπάρχει κατά τη διάρκεια της πορείας του χρόνου και μεταβάλλεται με το πέρασμα του, ωριμάζει. Το παρελθόν δε διαλύεται ποτέ ολοκληρωτικά αλλά ενσωματώνεται μορφολογικά στο παρόν. Το ερείπιο γίνεται το μέσο με το οποίο το παρελθόν ανασχηματίζεται και επανακτάται.¹⁵⁰ Ειδικότερα για τα σύγχρονα ερείπια, εκείνα για τα οποία η διαδικασία της ερημοποίησης ξεκίνησε σε χρόνο κοντά στην παρούσα συνθήκη, η ικανότητα τους να συγκεντρώσουν τα απομεινάρια του χρόνου και να τα ανασυνθέσουν, είναι ακόμα μεγαλύτερη.

Ο χρόνος στη δυτική σκέψη διαχωρίζεται σε κυκλικό και γραμμικό. Η πρώτη αντίληψη, που αποτελεί την ελληνονορμαϊκή προσέγγιση της έννοιας, αναφέρεται σε ένα χρόνο που όντας κυκλικός, δεν έχει ουσιαστικά διεύθυνση· δεν έχει αρχή ούτε τέλος «ή καλύτερα, τα έχει μονάχα στο μέτρο όπου κυκλικά κινούμενος επιστρέφει ακατάπαυστα στον εαυτό του.»¹⁵¹ Σύμφωνα με τον Πλάτωνα ο χρόνος «μιμείται την αιωνιότητα και περιστρέφεται σταθερά σύμφωνα με τους νόμους των αριθμών.»¹⁵² Ο Αριστοτέλης ισχυροποιεί την άποψη ότι ο χρόνος κινείται σε κύκλο θεωρώντας πως κάθε στιγμή, κάθε "τώρα", συνιστά το τέλος του παρελθόντος και την αρχή του μελλοντικού χρόνου. Έτσι, «όπως ακριβώς ο κύκλος θα παρουσιάζει κατά κάποιον τρόπο για το ίδιο προκείμενο σημείο την ιδιότητα του κυρτού και του κοίλου, έτσι και ο χρόνος θα είναι εσαεί στην αρχή και στο τέλος μιας χρονικής σειράς.»¹⁵³

¹⁴⁷ Αριστοτέλης, *Φυσικά*, Δ', 221α, β

¹⁴⁸ Hetzler, *Causality: Ruin Time and Ruins*, σελ.51

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.62

¹⁵¹ Giorgio Agamben, 2003, *Χρόνος και Ιστορία: κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, μετφρ. Δ. Αρμάος, (εκδ. Ίνδικτος, 2003), σελ.16

¹⁵² Πλάτων, *Τίμαιος* 38β

¹⁵³ Αριστοτέλης, *Φυσικά*, Δ', 222β

Ο Αριστοτέλης θεωρεί πως ο χρόνος είναι κίνηση. *«Το ότι επομένως ο χρόνος είναι αριθμός κινήσεως με την έννοια του "πρότερον" και "ύστερον" και συνεχής [καθότι ιδιότητα ενός συνεχούς πράγματος: της κίνησης] είναι φανερό».*¹⁵⁴ Όλα τα ανθρώπινα πράγματα γίνονται, *«και φθείρονται και αυξάνονται και αλλοιώνονται και μετατοπίζονται»*¹⁵⁵ μέσα στο χρόνο. Εφόσον κάθε μια από τις παραπάνω μεταβολές είναι σε έναν βαθμό κίνηση, ο χρόνος για καθεμία από αυτές είναι ένα μέτρο. Από την άλλη πλευρά ο χρόνος, όπως και κάθε τι άλλο, μετράται με βάση ένα ορισμένο άτομο του ίδιου γένους, με βάση δηλαδή έναν ορισμένο χρόνο. Έτσι προκύπτει πως ο χρόνος είναι το μέτρο κάθε κίνησης αλλά και η κίνηση το μέτρο του χρόνου. Από όλες τις κινήσεις ωστόσο εκείνη που είναι το κατεξοχήν μέτρο του χρόνου είναι η ομαλή κυκλική κίνηση *«επειδή ο αριθμός αυτής της κίνησης είναι ο πιο οικείος σε όλους.»*¹⁵⁶

*Γι' αυτό θεωρείται ο χρόνος ότι είναι η κίνηση της σφαίρας του σύμπαντος, επειδή με αυτήν ακριβώς την κίνηση μετριοούνται όλες οι άλλες κινήσεις και συνεπώς ο χρόνος ως κίνηση μετρείται κι αυτός με αυτήν την κίνηση. Από αυτό, εξ' άλλου, βγαίνει και το κοινώς λεγόμενο, ότι ένας κύκλος είναι δηλαδή τα ανθρώπινα πράγματα, και ότι το ίδιο αληθεύει και προκειμένου για όλα τα άλλα πράγματα που έχουν φυσική κίνηση, γένεση και φθορά. Τούτο πάλι λέγεται, επειδή όλα αυτά διέπονται από το χρόνο και λαμβάνουν τέλος και κάνουν νέα αρχή, όπως ακριβώς αν θα μπορούσαν να κινούνται στο πνεύμα μιας κυκλικής πορείας.*¹⁵⁷

Ο χριστιανικός χρόνος αντίθετα είναι ευθύγραμμος. Έχει διεύθυνση συγκεκριμένη καθώς *«ξετυλίγεται ανεπιστρεπτή από τη δημιουργία προς το τέλος».*¹⁵⁸ Αντίστοιχη είναι η αντίληψη του χρόνου και στη νεότερη εποχή οπότε ο μη-αναστρέψιμος χριστιανικός χρόνος *«αποκόπτεται από κάθε ιδέα τέλους κι εκκενώνεται από οιοδήποτε άλλο αίσθημα πέραν εκείνου μιας δομημένης εξέλιξης σύμφωνα με το πριν και το μετά.»*¹⁵⁹ Ο χρόνος εξακολουθεί να είναι κίνηση όπως ορίστηκε από τον Αριστοτέλη, μια συνεχής και ατελείωτη διαδοχή σημειακών στιγμών αλλά χαρακτηρίζεται από μια εξελικτική πορεία που έχει μόνο μία κατεύθυνση, ξεκινά από το παρελθόν και κινείται προς το μέλλον.

Ο Αυγέ γράφει για τα ερείπια πως *«δε μιλούν για την ιστορία αλλά για το χρόνο, τον καθαρό χρόνο.»*¹⁶⁰ Ο χρόνος του ερειπίου είναι ουσιαστικά η σύνθεση πολλών χρόνων· μοιάζει να είναι ταυτόχρονα κυκλικός και ευθύγραμμος. Είναι κυκλικός καθώς το ερείπιο σηματοδοτεί ένα τέλος και μια νέα αρχή. Το τέλος του κτηρίου ως κτήριο και η αρχή του ερειπίου ως ερείπιο λαμβάνουν χώρα στην ίδια τοποθεσία. Υπάρχει το τέλος του χρόνου ζωής του κτηρίου ως τέτοιο, και η αρχή της ύπαρξης του ερειπίου. Από την άλλη πλευρά η διαδικασία της φθοράς εκτυλίσσεται με σαφή, καθορισμένη και οριστική πορεία προς την

¹⁵⁴ Ibid., 220α

¹⁵⁵ Ibid., 223α

¹⁵⁶ Ibid., 223β

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Agamben, *Χρόνος και Ιστορία*, σελ.20

¹⁵⁹ Ibid., σελ.24

¹⁶⁰ Augé, *Non-Place*, σελ.xvii

ολοκληρωτική εξάλειψη της ύλης. «Ο χρόνος του ερειπίου ενώνει. Είναι πέρα από τον ιστορικό χρόνο. Περιλαμβάνει το βιολογικό χρόνο των πουλιών και των βρύων. Σε αυτόν συνεργούν οι διάφοροι χρόνοι των διαφόρων όντων που εμπλέκονται στο ερείπιο.»¹⁶¹ Το ερείπιο αποτυπώνει με σαφήνεια και ποιητικότητα συνάμα την ροή του χρόνου καθώς χαράσσεται αυτή στη διάβρωση των υλικών, στην ανάπτυξη της βλάστησης και στη σταδιακή διάλυση της συνεκτικότητας της ύλης.

Το ερείπιο έχει διάρκεια· πρόκειται ουσιαστικά για ένα έργο σε εξέλιξη, για μια διαδικασία και όχι για ένα ολοκληρωμένο αντικείμενο. Η διαδικασία έχει συγκεκριμένη αρχή - το γεγονός που προκάλεσε την κατάρρευση ή την εγκατάλειψη του κτηρίου - δεν έχει όμως προκαθορισμένη διάρκεια, παρά εκτείνεται απεριόριστα στο χρόνο. Το ερείπιο δεν τελειώνει ποτέ σαν έργο ανθρώπινο παραδομένο στις δυνάμεις της φύσης αλλά και στην αντιληπτική αίσθηση του παρατηρητή η οποία συνεχώς μεταβάλλεται. Επιπλέον δεν τελειώνει ποτέ σαν τόπος με άπειρες πτυχές τις οποίες η μεταβαλλόμενη φύση αποκαλύπτει στο συνεχές, επίμονο γίνεσθαι του ερειπίου.¹⁶²

Συναντάται επομένως στο ερείπιο η παραδοξότητα της συνύπαρξης του χρόνου που έχει παύσει και του χρόνου που γίνεσθαι που συνεχίζει να κινείται. Το ερείπιο είναι μια οντότητα στην οποία ο χρόνος έχει σταματήσει να κυλά ως προς την καθημερινότητα της λειτουργίας που ο χώρος δεν φιλοξενεί πια. Την ίδια στιγμή ο χρόνος συνεχίζει να κινείται ως μοχλός εξέλιξης της φθοράς αλλά και ως εξωτερική συνθήκη που περιβάλλει το ερείπιο που ως τόπος εντάσσεται σε κάποιο χρόνο.

¹⁶¹ Hetzler, *Causality: Ruin time and Ruins*, σελ.54

¹⁶² Florence M. Hetzler, 'The Aesthetics of Ruins: A New Category of Being', in *Journal of Aesthetic Education*, Vol. 16, No. 2, Summer, 1982, published by University of Illinois Press, σελ.107

v. φύση

Σε ένα κτήριο που δεν φιλοξενεί πια κάποια χρήση και έχει εγκαταλειφθεί, η φθορά που επέρχεται καταστρέφει την αρχική αρτιότητα της κατασκευής. Είναι ωστόσο πιθανό η κατάρρευση να μην είναι συνώνυμη με την καταστροφή του έργου αλλά να οδηγήσει στη γέννηση μιας νέας ολότητας. Σε αυτό το σημείο διαφέρει η αρχιτεκτονική από τις άλλες τέχνες, κατά τον Simmel:

Ένας πίνακας ζωγραφικής από τον οποίο κομμάτια μπογιάς έχουν πέσει, ένα άγαλμα με ακρωτηριασμένα άκρα, ένα αρχαίο κείμενοποίησης από το οποίο λέξεις ή φράσεις έχουν σβηστεί- όλα αυτά έχουν κάποιο σκοπό μόνο σύμφωνα με ό,τι έχει απομείνει σε αυτά από την καλλιτεχνική δημιουργία ή με ό,τι η φαντασία μπορεί να ερμηνεύσει από αυτά, βασισμένη στα απομεινάρια τους. Η άμεση παρουσία τους δεν αποτελεί καλλιτεχνική ενότητα· δε μας προσφέρει τίποτε παρά ένα έργο τέχνης ατελές, μετά τις αλλαγές που έχει υποστεί. Το ερείπιο ενός κτηρίου, ωστόσο, σημαίνει πως εκεί που το έργο τέχνης πεθαίνει, άλλες δυνάμεις και μορφές, εκείνες της φύσης, αναπτύσσονται· από εκείνα τα κομμάτια της τέχνης που εξακολουθούν να ζουν στο ερείπιο και από τη φύση που ήδη ζει σε αυτό, έχει προκύψει ένα νέο όλον, μια χαρακτηριστική ενότητα.¹⁶³

Η φθαρμένη κατασκευή έχει σπασμένα μέρη, γκρεμισμένες όψεις, κατεστραμμένη οροφή. Από αυτά τα κενά στην υλική υπόσταση του κτηρίου εισέρχονται μορφές, στοιχεία ή εικόνες του εξωτερικού περιβάλλοντος και μεταβάλουν τη φόρμα της νέας αυτής οντότητας. Η φύση για την οποία μιλά ο Simmel μπορεί να είναι η βλάστηση που φυτρώνει και αναπτύσσεται ανάμεσα στους φθαρμένους τοίχους, η λάσπη στο έδαφος, η υγρασία και η μούχλα στη μισογκρεμισμένη οροφή, ο αέρας που περνά μέσα από τα κατεστραμμένα παραθυρόφυλλα. Ο διάλογος ενός ερειπίου με τις δυνάμεις τη φύσης είναι εμφανής, ζωντανός και δυναμικός. Η συνύπαρξη και η συνομιλία της ανθρώπινης κατασκευής και των δυνάμεων της φύσης μορφοποιούν την ύλη και δίνουν στο ερείπιο τη φόρμα του. Γράφει ο Gustave Flaubert σε ένα γράμμα του το 1846:

αγαπώ περισσότερο απ' όλα τη θέα της βλάστησης πάνω στα παλιά ερείπια· αυτή η αγκαλιά της φύσης έρχεται γοργά να θάψει το έργο του ανθρώπου τη στιγμή ακριβώς που τα χέρια του δεν βρίσκονται πια εκεί για να το προστατέψουν.¹⁶⁴

Ο Simmel παρομοιάζει το ερείπιο με έναν ορεινό όγκο. «*Η βροχή και το χιόνι, οι καιρικές συνθήκες και οι κατολισθήσεις, η χημική διάλυση των στοιχείων του εδάφους και η επίδραση της βλάστησης που παρεισδύει σταδιακά*»¹⁶⁵ είναι οι αιτίες που δίνουν στις Άλπεις τη μορφή τους, σχηματίζουν το περίγραμμα των όγκων, και σμιλεύουν τις πλαγιές και τις κορυφές τους. Αντίστοιχα επιδρούν οι δυνάμεις αυτές στους τοίχους ενός ερειπίου. Ένα κτήριο είναι έργο της ανθρώπινης επιθυμίας και του μόχθου. Το ερείπιο από την άλλη

¹⁶³ Simmel, *The Ruin*, σελ.260

¹⁶⁴ Woodward, *In Ruins*, σελ.72

¹⁶⁵ Simmel, *The Ruin*, σελ.261

πλευρά, είναι έργο της βάνουσης και διαβρωτικής ορμής της φύσης. Ωστόσο αυτή η ορμή όσο και να θρυμματίζει την ύλη δεν τη μετατρέπει σε άμορφη μάζα. Από την όσμωση που λαμβάνει χώρα ανάμεσα στις δυνάμεις της φύσης και τη φθαρμένη κατασκευή προκύπτει μία νέα μορφή που έχει νόημα και περιεχόμενο και μια ιδιαίτερη αισθητική δυναμική.

Το ερείπιο ως έργο του ανθρώπου και ως έργο της φύσης είναι το μέτρο του ανθρώπου και το μέτρο τη φύσης, κανένα από τα οποία δεν είναι επαρκώς μετρήσιμο. Έρχονται μαζί σαν ένα πνευματικό αντάμωμα. Κανένα σε μπορεί να μετρήσει επαρκώς το άλλο. Το ερείπιο που συνίσταται από τα δύο αυτά κατά προσέγγιση μέτρα, αν είναι αληθινό ερείπιο, είναι πράγματι ένα αισθητικό αντικείμενο, μια αισθητική συνάντηση, ένα έργο μοναδικό με τη δική του ομορφιά. Είναι μέτρο συνολικό που δεν μπορεί να μετρηθεί. Το ερείπιο είναι άμετρο.¹⁶⁶

Στο ερείπιο το αρχιτεκτονικό αντικείμενο συγκροτεί μια υλική παρουσία που δεν αντιπύεται πια στις δυνάμεις της φύσης. Ο Simmel σημειώνει πως «εδώ, το ρητό πώς όλα όσα είναι ανθρώπινα, από τη γη προέρχονται και στη γη θα επιστρέψουν, εγείρεται πάνω από το θλιβερό μηδενισμό του».¹⁶⁷ Το κτήριο είναι ένα κέλυφος καθορισμένο και σταθερό με όρια που διαχωρίζουν σαφώς το εσωτερικό του από το εξωτερικό περιβάλλον. Στο ερείπιο τα όρια διαλύονται, η φύση εισέρχεται στην ύλη άναρχα, βίαια και η ύλη μετασχηματίζεται από τη φύση ολοκληρωτικά. Το κτήριο μετουσιώνεται σε μια νέα υπόσταση στην οποία ύλη και φύση δεν αποτελούν πια δύο διακριτά συστατικά αλλά συγκροτούν ένα αδιαίρετο όλο.

Στην Καισαριανή διακρίνονται δύο είδη φθαρμένων κατασκευών, εκείνες που έχουν εγκαταλειφθεί και εκείνες που εξακολουθούν να κατοικούνται. Το ερείπιο χαρακτηρίζεται στη συνήθη μορφή του από την απουσία λειτουργίας η οποία προκύπτει από την εγκατάλειψη του κτηρίου από κάθε ανθρώπινη παρουσία και την παράδοση του στις δυνάμεις της φύσης και του χρόνου. Υπάρχουν ωστόσο περιπτώσεις, όπως συμβαίνει στη συγκεκριμένη συνοικία, που κάποια ερειπωμένα κτήρια συνεχίζουν να κατοικούνται παρά τα εμφανή σημάδια φθοράς. Σε αυτές τις περιπτώσεις δεν είναι η φύση που κατορθώνει να μετατρέψει το κτήριο σε ερείπιο, αλλά ο ίδιος ο άνθρωπος, που τα αφήνει να φθαρούν. Αυτή την αδιαφορία ο Simmel χαρακτηρίζει «θετική παθητικότητα».¹⁶⁸

¹⁶⁶ Hetzler, *The Aesthetics of Ruins*, σελ.107

¹⁶⁷ Simmel, *The Ruin*, σελ.262

¹⁶⁸ Ibid., σελ.261

Ούτε καν ένα χορταράκι ακόμα και στις πιο διαβρωμένες πέτρες. Καταρρέουν σε σκόνη, σαν μούμιες, και αυτό είναι όλο. Τα γκράφιτι των ταξιδιωτών και τα περιπτώματα των αρπακτικών πουλιών είναι τα μοναδικά κοσμήματα της φθοράς.

—Ch. Woodward, *In Ruins*

εικ.15: λεωφόρος Εθνικής Αντιστάσεως 57, Καισαριανή

Τα άνθη αποτελούν ένα σύνδεσμο στη μνήμη και μας διδάσκουν ελπιδοφόρα και καθησυχαστικά μαθήματα μέσα στη θλίψη των περασμένων αιώνων: και κρύα πράγματι είναι η καρδιά εκείνη που δεν ανταποκρίνεται στη σιωπηλή τους επίκληση· παρότι χωρίς ομιλία, μιλούν για την αναγεννητική δύναμη που ζωντανεύει τη σκόνη του μεγαλείου που καταρρέει.

—Ch. Woodward, *In Ruins*

εικ.16: οδός Πανιωνίου 34, Καισαριανή

vi. αισθητική

Στο ερείπιο η καταστροφή δεν προέρχεται ουσιαστικά από το εξωτερικό περιβάλλον αλλά προκύπτει από την υλοποίηση μιας εγγενούς τάσης που πηγάζει από τα βαθύτερα στρώματα της ύπαρξης της κατεστραμμένης ύλης. Αυτός είναι ο λόγος, σημειώνει ο Simmel, που το ερείπιο μοιάζει τραγικό αλλά όχι θλιβερό.¹⁶⁹ Είναι σαφές πως το ερείπιο δεν ταυτίζεται με μια εικόνα καταστροφής και συντριβής αλλά βρίσκεται, ως οντότητα και ως νόημα, πέρα από τα όρια της συμβατικής ιδέας που συνοδεύει μια εικόνα κατάρρευσης της ύλης. Το ερείπιο έχει μια δυναμική πρωτόγνωρη που πηγάζει από την ίδια τη διαδικασία που το γέννησε και συνεχίζει να το γεννά κάθε στιγμή.

Στο ερείπιο δεν υπάρχει μόνο η ομορφιά της φύσης ή η ομορφιά της τέχνης του ανθρώπου, παρά δημιουργείται ένα νέο είδος ομορφιάς, *«η ομορφιά του ερειπίου, που αποτελεί συνάμα μια νέα κατηγορία της ύπαρξης.»*¹⁷⁰ Το ερείπιο συνθέτει τη φύση και την ανθρώπινη δημιουργία σε ένα νέο αθέατο σύνολο. Η αισθητική του επομένως δεν είναι ούτε εκείνη της φύσης, ούτε εκείνη του έργου τέχνης αλλά μια σύνθεση των δύο που ξεπερνά τα όρια και τα καθορισμένα πλαίσια μέσα στα οποία εκείνες λειτουργούν. *«Η αισθητική αξία του ερειπίου συνδυάζει την έλλειψη αρμονίας, το αέναο γίνεσθαι της ψυχής που παλεύει ενάντια στον εαυτό της με την ευχαρίστηση της μορφής, τα σταθερά όρια του έργου τέχνης.»*¹⁷¹

Καθώς στερείται ορίων, πληρότητας και παρουσιάζει σημάδια παρακμής ή διάλυσης της μορφής, το ερείπιο είναι πιθανό να προκαλεί σε μια πρώτη ανάγνωση, αισθήματα αποστροφής ή φόβου. Σε αυτό το γεγονός έγκειται ωστόσο η σημαντική δυναμική του και η προσέγγιση της αισθητικής του υψηλού που το σύγχρονο αστικό ερείπιο εκφράζει. Ο Burke προσδιορίζει το υψηλό ως *«στιδήποτε μπορεί να διεγείρει τις ιδέες του πόνου και του κινδύνου, οτιδήποτε δηλαδή είναι με κάποιο τρόπο τρομερό ή είναι εξοικειωμένο με τρομερά πράγματα ή λειτουργεί με έναν τρόπο ανάλογο του δυνατού φόβου.»*¹⁷² Πρόκειται για ένα συναίσθημα, το πιο δυνατό που ο νους του ανθρώπου μπορεί να προσεγγίσει. Στον υψηλότερο βαθμό του παίρνει τη μορφή της κατάπληξης ενώ σε δευτερεύοντα βαθμό εκείνες του δέους, της ευλάβειας και του σεβασμού.¹⁷³ *«Η ομορφιά του ερειπίου προσεγγίζει το υψηλό, το ανείπωτο και το απεριγράπτο. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως η αισθητική του ερειπίου είναι η κατεξοχήν αισθητική του υψηλού.»*¹⁷⁴

Το υψηλό, αναφέρει ο Burke, είναι απέραντο σε διαστάσεις, τραχύ και ατημέλητο, είναι σκοτεινό και δυσσίωνο, συμπαγές και βαρύ, ογκώδες. Αντίθετα το ωραίο είναι συγκριτικά μικρό, λείο και εξευγενισμένο, φωτεινό, αέρινο και εύθραυστο.¹⁷⁵ Χαρακτηριστική για τη διάκριση του ωραίου και του υψηλού είναι η περιγραφή που δίνει ο Woodward:

¹⁶⁹ Simmel, *The Ruin*, σελ.263

¹⁷⁰ Hetzler, *The Aesthetics of Ruins*, σελ.105

¹⁷¹ Simmel, *The Ruin*, σελ.265

¹⁷² Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, ed. A. Phillips, (Oxford University Press, 1990), σελ.36

¹⁷³ Ibid., σελ.123

¹⁷⁴ Hetzler, *The Aesthetics of Ruins*, σελ.105

¹⁷⁵ Burke, *A Philosophical Enquiry*, σελ.113

Ορισμένες συναντήσεις οδηγούν τη σκέψη του παρατηρητή προς την διαφύλαξη του εαυτού του: ένα μπουντρούμι, μια σκοτεινή σπηλιά, ένα βάραθρο μαύρων βράχων ή ο Βεζούβιος. Αυτά είναι "το υψηλό" (sublime). Ένας ποταμός ελικοειδής, οι ήπιες πλαγιές ενός λιβαδιού ή ο κλασσικός ναός σε ένα άλσος από κυπαρίσσια, υποδηλώνουν ιδέες διαιώνισης του εαυτού. Αυτές οι εικόνες είναι "το ωραίο". (beautiful)¹⁷⁶

Η αισθητική του σύγχρονου αστικού ερειπίου προσεγγίζει το υψηλό, ενώ αντίθετα τα κλασσικά ερείπια εκφράζουν το ωραίο. Τα τελευταία διακρίνονται από μια *ευγενή ηρεμία*.¹⁷⁷ Υπάρχει μία ομαλότητα και μια ισορροπία στη διάταξη και τη μορφή του ερειπίου που είναι πια ξεκάθαρη. Η εικόνα που συνθέτει αυτό μοιάζει αιώνια. Μέσα από την ηρεμία η εικόνα του κλασσικού ερειπίου προκαλεί μονάχα την ευχαρίστηση. Αντίθετα με την παθητικότητα του κλασσικού ερειπίου το σύγχρονο αστικό ερείπιο διακρίνεται από έντονη ενεργητικότητα. Η διαδικασία της ερείπιο-ποίησης είναι ακόμα ενεργή. Η φθορά είναι σε εξέλιξη και τα αποτελέσματα της φανερά και έντονα. Παράθυρα και πόρτες σπάνε, ταπετσαρίες ξεφλουδίζουν και πατώματα καταρρέουν. Η δυναμική της μορφής του οφείλεται στη φθορά η οποία συνιστά συνάμα και την πηγή της αισθητικής του υπόστασης. Το κλασσικό ερείπιο χαρακτηρίζει η γραφική ομορφιά, ενώ το σύγχρονο αστικό ερείπιο «η μεγαλειώδης ασχήμια της σκουριάς».¹⁷⁸

¹⁷⁶ Woodward, *In Ruins*, σελ.121

¹⁷⁷ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.126

¹⁷⁸ Ibid., σελ.173

Η πόρτα δίπλα σ' αυτό το αξιοθρήνητο παράθυρο, έχει κάτι το αρχοντικό απάνω της. Είναι σιδερένια με παλιά κρύσταλλα από μέσα, χωρίς να είναι κανένα σπασμένο, αλλά μένα βαθύ μεράκι στην καρδιά της: είναι άβαφη και ξεφλουδισμένη σε κακό χάλι... Δίπλα σ' αυτή την αρχόντισσα, η αυλόπορτα κι αυτή σιδερένια, κάποτε θα έπρεπε να ήταν πράσινη αλλά οι βροχές δεκαετηρίδων έχουν γλείψει και το τελευταίο ίχνος μπογιάς πάνω στα περίτεχνα σκαλισμάτα της. Κρατιέται όμως κι αυτή καλά...

—Κ. Γλυκοφρύδη, *Ιστορίες Σοττοβότσε**

* Θ. Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, σελ. 82

εικ.17: στην εσωτερική αυλή τετραγώνου, Καισαριανή

vii. εμπειρία

Το ερείπιο ως τόπος σύνθετος και πολυδιάστατος που αγγίζει συγχρόνως το παρελθόν και το παρόν, τον υλικό και τον άυλο κόσμο των ιδεών και της σημασιολογίας μπορεί να προσεγγιστεί αντιληπτικά μονάχα μέσα από τη βιωματική εμπειρία. Αν δεν υπάρχει άμεση εγγύτητα ανάμεσα στον παρατηρητή και το ερείπιο μετατρέπεται αυτό σε μια υπόσταση αφηρημένη, σε ένα ασήμαντο και αποσπασματικό υπόλειμμα. *«Πλήρες μέσα στην έλλειψη πληρότητας του, το ερείπιο δε χρειάζεται καμία περειαίρω δικαιολόγηση παρά μόνο άμεση εμπειρία»*.¹⁷⁹

Η εμπειρία και πιο συγκεκριμένα η βιωματική εμπειρία (*Erlebnis*) προϋποθέτει ένα δίπολο. *«Για να αντιληφθεί κανείς την αύρα ενός αντικειμένου αναζητά τρόπους να το επενδύσει με την ικανότητα να κοιτά και αυτό με τη σειρά του τον παρατηρητή»*¹⁸⁰, γράφει ο Benjamin. Από τη μία πλευρά βρίσκεται το αντικείμενο, που αποτελεί το ερέθισμα της διαδικασίας και από την άλλη το υποκείμενο που συνιστά το δέκτη του ερεθίσματος και καλείται να το επεξεργαστεί και να το μεταφράσει σε κάποιου είδους σκέψη ή αντίληψη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι δύο πόλοι της διαδικασίας – ο παρατηρητής και το ερείπιο- λειτουργούν αυτόνομα αλλά και σε συνάρτηση. Ο παρατηρητής αναγνωρίζει στο ερείπιο κάτι από τον εαυτό του, από τη φθαρτή και θνητή του φύση. Το ερείπιο γίνεται αντικείμενο παρατήρησης και συμμετέχει έτσι σε μια ενεργή διαδικασία ξεφεύγοντας προσωρινά από την αδράνεια του. Το υποκείμενο γίνεται μέρος του ερειπίου και το ερείπιο διεισδύει στην υποκειμενικότητα του παρατηρητή.

*Ατενίζοντας ένα φθαρμένο τόπο, η φθορά εξατομικεύεται. Εκείνο που βλέπουμε στον τόπο ξυπνά τη φαντασία. Μέσα από μια ανεπαίσθητη αλλά ακόμα ανενεργή επικοινωνία ανάμεσα στη συνείδηση και το ερείπιο, μια ανεξήγητη δυναμική αναδύεται, στην οποία το ερείπιο και το υποκείμενο αναγνωρίζονται το ένα στο άλλο.*¹⁸¹

Η εμπειρία του ερειπίου ενεργοποιεί αλλά και απαιτεί όλες τις αισθήσεις. Καθώς περιπλανιέται κανείς ανάμεσα στα ερείπια είναι πιθανό να πατήσει σπασμένα γυαλιά ή να βυθιστεί το πόδι του σε μια λασπωμένη επιφάνεια στο έδαφος, να χρειαστεί να περάσει μέσα από έναν ιστό αράχνης, να τον ενοχλήσει η μυρωδιά της μούχλας στον τοίχο, να ακούσει τα περιστέρια που περνούν μέσα από τα σπασμένα παράθυρα. Η φθορά έχει εξαπλωθεί σε κάθε σημείο της κατασκευής, δημιουργώντας ένα σύνθετο σκηνικό ποικίλλων ερεθισμάτων που δρουν διαδοχικά ή και συγχρόνως, απευθυνόμενα στις αισθήσεις του εκάστοτε υποκειμένου, που παύει να έχει απλά το ρόλο του παθητικού παρατηρητή.

Το ερείπιο είναι μια δυναμική υπόσταση που μετασχηματίζεται συνεχώς. Η απουσία συγκεκριμένων και σταθερών ορίων, η άμεση επαφή της διαλυμένης κατασκευής με το εξωτερικό περιβάλλον, οι δυνάμεις της φύσης που εισέρχονται χωρίς διάκριση, και η φθορά που επιδρά στην ύλη χωρίς διακοπή καθιστούν το ερείπιο μια συνεχώς

¹⁷⁹ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.138

¹⁸⁰ Benjamin, *Some Motifs in Baudelaire*, σελ.184

¹⁸¹ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.97

μεταβαλλόμενη οντότητα. «*Κανείς δεν μπορεί να πατήσει στο ίδιο ερείπιο δύο φορές*»¹⁸² σημειώνει ο Woodward. Κάθε στιγμή που περνά, το ερείπιο είναι διαφορετικό και η εμπειρία του παρατηρητή αντιστοίχως καινούρια. Επιπλέον η ατέλεια της μορφής, τα θραύσματα και η αποσπασματικότητα της ύλης καλούν τον παρατηρητή να συμπληρώσει με τη φαντασία του τα κομμάτια που λείπουν. «*Το ερείπιο είναι ένας διάλογος ανάμεσα σε μια ατελή πραγματικότητα και τη φαντασία του θεατή.*»¹⁸³ Κάθε υποκείμενο συνιστά ένα σύμπλεγμα από εμπειρίες, μνήμες και σκέψεις οι οποίες διαμορφώνουν την αντιληπτική του ικανότητα. Είναι επομένως σαφές πως το ερείπιο παρουσιάζεται όχι μόνο διαφορετικό κάθε στιγμή αλλά και διαφορετικό στον καθένα που επιχειρεί να το προσεγγίσει μέσα από μια διαδικασία βιωματικής εμπειρίας.

Η διάλυση της ύλης και η περιθωριοποίηση μιας άλλοτε συμπαγούς και ενεργής οντότητας μπορεί να παραπέμψει σε σκέψεις που αφορούν την ρευστότητα κάθε ανθρώπινου δημιουργήματος. Ο παρατηρητής όταν βρίσκεται μπροστά στο ερείπιο γίνεται ουσιαστικά μάρτυρας του επισφαλούς μέλλοντος του ίδιου αλλά και των έργων του ή των έργων της κοινωνίας.

*Όταν παρατηρούμε τα ερείπια, παρατηρούμε το ίδιο το μέλλον μας. Για τους πολιτικούς τα ερείπια προμηνύουν το τέλος μιας αυτοκρατορίας και για τους φιλοσόφους τη ματαιότητα των θνητών προσδοκιών. Για έναν ποιητή, η φθορά ενός μνημείου αντιπροσωπεύει τη διάλυση του ατομικού εγώ στη ροή του Χρόνου· για ένα ζωγράφο ή έναν αρχιτέκτονα, τα θραύσματα ενός εκκλησιαστικού αρχαίου αντικειμένου θέτουν υπό αμφισβήτηση το σκοπό της τέχνης τους. Γιατί να παλεύει κανείς με ένα πινέλο ή ένα καλέμι να δημιουργήσει την ομορφιά του όλου όταν σπουδαία έργα έχουν καταστραφεί από το Χρόνο;*¹⁸⁴

Η διάσταση αυτή της εμπειρίας του ερειπίου ενώ μοιάζει αρχικά πεσιμιστική συνδέεται άμεσα με την αισθητική του υψηλού την οποία το σύγχρονο αστικό ερείπιο πρεσβεύει. Η παρεμβολή των αστικών ερειπίων σαν πυρήνες υποβάθμισης και αδράνειας μέσα στον συμπαγή και ενεργό αστικό ιστό τα καθιστούν ερεθίσματα ενεργοποίησης μιας δυναμικής εμπειρίας για τον παρατηρητή. Μοιάζουν σαν αποσπασματικά στιγμιότυπα μιας μελλοντικής πιθανής συνθήκης. Είναι η ζωντανή αναπαράσταση του μέλλοντος της κοινωνίας της κατανάλωσης.

Σημαντικό παράγοντα στην εμπειρία ενός αστικού ερειπίου συνιστά η θέση του μέσα στα όρια της πόλης. Δεν βρίσκεται αποκομμένο από τον αστικό ιστό αλλά αποτελεί μέρος αυτού, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στην συνοικία της Καισαριανής. Εκεί ο παρατηρητής βιώνει όχι μόνο την εμπειρία του ερειπίου αλλά και εκείνη του διαλόγου ανάμεσα στο πλήρες και το κατακερματισμένο, το νέο και το παλιό, το παρόν και το παρελθόν. Όταν ένα ερείπιο βρίσκεται σε παράθεση με ένα νέο κτήριο είναι σαφές πως υπάρχει μια ζωντανή αναπαράσταση και μια δυναμική εκδοχή του "πριν" και του "μετά".¹⁸⁵ Η

¹⁸² Woodward, *In Ruins*, σελ.51

¹⁸³ Ibid., σελ.139

¹⁸⁴ Ibid., σελ.2

¹⁸⁵ Ibid., σελ.140

διαδικασία προσέγγισης σε ένα ερείπιο μπορεί επίσης να συμπεριληφθεί στην εμπειρία του ίδιου του ερειπίου, να θεωρηθεί μέρος αυτής. Εφόσον το ερείπιο συνιστά μέρος του αστικού ιστού η κίνηση προς αυτό συνεπάγεται κίνηση μέσα στην πόλη. Η εμπειρία του ερειπίου καθίσταται επομένως μέρος της εμπειρίας της πόλης.

Ο Benjamin γράφει για την εμπειρία στη μεγαλούπολη πως η κίνηση ανάμεσα στην τροχαία κυκλοφορία «θέτει το άτομο μπροστά σε μια σειρά από αιφνιδιασμούς και συγκρούσεις. Σε επικίνδυνες διασταυρώσεις, νευρικές αιφνίδιες ορμές ρέουν μέσα του σε ταχεία διαδοχή, όπως η ενέργεια από μια μπαταρία. Ο Baudelaire μιλά για έναν άνθρωπο που βυθίζεται στο πλήθος σα να βυθιζόταν σε μια δεξαμενή ηλεκτρικής ενέργειας»¹⁸⁶. Αυτή η εμπειρία του σοκ που έχει ο περιπατητής στη μεγαλούπολη όταν βρίσκεται ανάμεσα στο πλήθος προσομοιάζει με την εμπειρία του όταν κινούμενος στα πλαίσια του αστικού ιστού έρχεται αντιμέτωπος με το αστικό ερείπιο. «Φόβος, αποστροφή και τρόμος»¹⁸⁷ είναι τα αρχικά συναισθήματα που γεννιούνται στον παρατηρητή καθώς βρίσκεται αντιμέτωπος με μια εικόνα παρακμής και εκτεταμένης φθοράς που δεν περιμένει να συναντήσει στα όρια ενός σύγχρονου αστικού περιβάλλοντος.

Το ερείπιο συνιστά έναν τόπο και ως τέτοιος περιέχει μνήμη. Η αδράνεια του ερειπίου καθιστά τα ίχνη του παρελθόντος ευκολότερα ανιχνεύσιμα απ' ό,τι σε κτήρια συμπαγή και ενεργά που φιλοξενούν μια συγκεκριμένη χρήση και αποτελούν πυρήνες ανθρώπινης δραστηριότητας. Στα εγκαταλειμμένα κτίσματα μπορούν αποσπάσματα του παρελθόντος να επιβιώσουν και τα στρώματα του χρόνου καθίστανται ευκολότερα αναγνωρίσιμα. Το αστικό ερείπιο αποτελεί μια δυναμική οντότητα στην οποία μπορεί κανείς να εντοπίσει ή να διαβάσει μέρος της ιστορίας της πόλης.

---

¹⁸⁶ Benjamin, *Some Motifs in Baudelaire*, σελ.171

¹⁸⁷ Ibid., σελ.170

...αυτά τα ίχνη από το παρελθόν διακόπτουν την κανονική, με γρήγορο ρυθμό ταχύτητα της ζωής στην πόλη και σα ρεύματα αντίθετα και σα μαύρες δίνες στη ροή των γεγονότων ανατρέπουν στιγμιαία την κατεύθυνση και τα σχέδια του περιηγητή. Όπως και να έχει, αυτά τα θραύσματα και τα απομεινάρια προκαλούν μια απρόσμενη στροφή της προσοχής επιτρέποντας μια επανεκτίμηση της παρουσίας τους στην πόλη.

– Ch. Boyer, *The City of Collective Memory: its Historical Imagery and Architectural Entertainments*

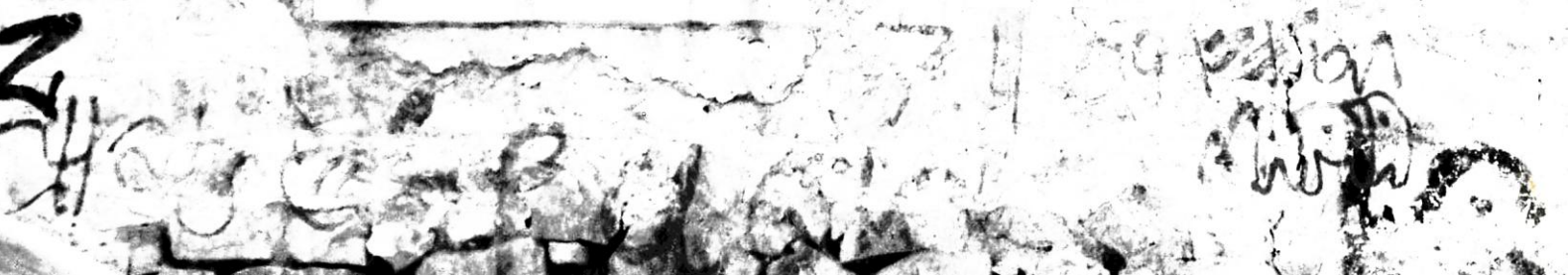
εικ.18: λεωφόρος Εθνικής Αντιστάσεως 31 και Βυζαντίου, Καισαριανή

η μνήμη

ΟΔΟΣ
ΣΜΥΡΝΗΣ

κεφάλαιο Δ: η μνήμη

Στη Μαυρίλια, ο ταξιδιώτης καλείται να επισκεφτεί την πόλη και ταυτόχρονα να παρατηρήσει μερικές παλιές καρτποσταλ που τη δείχνουν όπως ήταν παλιά: η ίδια κι απaráλλακτη πλατεία με μια κότα στη θέση του σταθμού των λεωφορείων, το περίπτερο της μουσικής στη θέση της ανισόπεδης διάβασης, δυο δεσποινίδες με λευκές ομπρέλες εκεί όπου είναι το εργοστάσιο των εκρηκτικών.

—Καλβίνο, *Οι Αόρατες Πόλεις*

ι. συλλογική μνήμη

Η εμπειρία της πόλης είναι μια διαδοχικά επαναλαμβανόμενη ιδεατή μετακίνηση από το παρόν στο παρελθόν και πάλι πίσω. Ένα νοητό ταξίδι που προκαλείται ή ευνοείται ή ακόμα υποδεικνύεται από τις μορφές της πόλης, την υλική και απτή διάσταση της σύνθετης υπόστασης της.

Σα θεατές ταξιδεύουμε στην πόλη παρατηρώντας την αρχιτεκτονική της και τους κατασκευασμένους χώρους, μετατοπίζοντας σύγχρονες σκηνές και αντανakλάσεις από το παρελθόν έως ότου πυκνώσουν αυτές, σε μια προσωπική εικόνα. Η μνήμη μας για την πόλη είναι ιδιαίτερα σκηνική και θεατρική: ταξιδεύουμε πίσω στο χρόνο μέσα από εικόνες που ανακαλούν κομμάτια και μέρη μιας προγενέστερης πόλης και προβάλλουμε εμπρός, αυτές τις πρωύτερες αναπαραστάσεις σε ανασυγκροτημένες και ενοποιημένες παραστάσεις.¹⁸⁸

Το αστικό τοπίο είναι το σκηνικό μπροστά στο οποίο εκτυλίσσεται το ταξίδι του παρατηρητή μέσω της βιωματικής εμπειρίας. Τα στοιχεία που το απαρτίζουν, το φυσικό περιβάλλον, οι μορφές, τα σχήματα, οι κατασκευές, εκτός από σταθμούς ή εμπόδια στις διαδρομές του ταξιδιού συνιστούν αποθήκες για τις κοινωνικές μνήμες καθώς «αποτελούν το πλαίσιο της ζωής πολλών ανθρώπων και διαρκούν συχνά, για πολλές ζωές.»¹⁸⁹ Ο Rossi γράφει πως η μνήμη είναι «το νήμα που διαπερνά όλη την πολύπλοκη δομή της πόλης»¹⁹⁰ και είναι έτσι ακριβώς, καθώς κάθε μια από τις μορφές του αστικού τοπίου, προϊόν της εργασίας των δράσεων και των μετασχηματισμών της κοινωνίας, αποτυπώνει στη μορφή της ένα μέρος, κάποια πτυχή της μνήμης του συνόλου.

Εφόσον μια μορφή φυλάσσει κάποια μνήμη συνιστά η μορφή αυτή έναν τόπο. Οι δυνάμεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στον τόπο και τη μνήμη είναι αμφίδρομες και τα δύο στοιχεία συνιστούν τα άκρα ενός δυναμικού δίπολου που εντάσσεται και ενεργεί στα πλαίσια κάποιου κοινωνικού συνόλου. Ένας τόπος φιλτράρει τις μνήμες για να επιλέξει εκείνες που θα συγκρατήσει.¹⁹¹ Έχοντας ωστόσο χαρακτήρα συγκεκριμένο, όρια σαφή και ουσία ξεκάθαρη φυλά μνήμες που είναι με κάποιο τρόπο συνυφασμένες με την ταυτότητα του. Από την άλλη πλευρά οι μνήμες αναζητούν τον τόπο τους. Ο τόπος παρέχει σημεία ή χώρους όπου ίχνη του παρελθόντος μπορούν να αποτυπωθούν και οι μνήμες τους να ξεδιπλωθούν. Προσφέρει δηλαδή στη μνήμη «μια αυθεντικά τοπική κατοίκηση».¹⁹²

Οι τόποι φιλοξενούν και διατηρούν μνήμες προσωπικές και διαπροσωπικές, όπως εκείνες που περιγράφει Proust από τα παιδικά του χρόνια στο Combray:

Σε έναν από τους μεγαλύτερους περιπάτους που κάναμε ποτέ από το Combray,

¹⁸⁸ Boyer, *The City of Collective Memory*, σελ.32

¹⁸⁹ Dolores Hayden, *The power of Place, Urban Landscapes as Public History*, (MIT press, 1995), σελ.9

¹⁹⁰ Rossi, *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, σελ.192

¹⁹¹ Edward Casey, *Remembering: a Phenomenological Study*, (Indiana University Press, 2000), σελ.189

¹⁹² Ibid.

ήταν ένα σημείο όπου ο στενός δρόμος ξαφνικά έβγαινε σε έναν τεράστιο κάμφο, που έκλεινε στον ορίζοντα από λωρίδες δάσους, πάνω από τις οποίες αναδούταν και έστεκε μονάχη η έξοχη άκρη από το καμπαναριό της Saint-Hilaire, μα τόσο αιχμηρή και τόσο ρόδινη που έμοιαζε σα σχεδιασμένη στον ουρανό από το ακροδάχτυλο ενός ζωγράφου που αγωνιούσε να δώσει σε ένα τέτοιο τοπίο, σε ένα τόσο αγνό κομμάτι φύσης, αυτή τη μικρή πινελιά τέχνης, αυτή τη μικρή ένδειξη ανθρώπινης παρουσίας. Καθώς το πλησίαζε κανείς και μπορούσε να διακρίνει τα απομεινάρια του τετράγωνου πύργου, μισοερειπωμένα, να στέκονται ακόμα δίπλα του, χωρίς ωστόσο να το συναγωνίζονται σε ύψος, ξαφνιάζονταν πρώτα απ' όλα από το χρώμα που είχαν οι πέτρες του, κοκκινωπό και σκοτεινό· και σε ένα ομιχλώδες πρωινό του φθινόπωρου θα το επισκεπτόταν κανείς, για να το δει να αναδύεται πάνω από το βιολετί σκοτεινό σύννεφο των αμπελώνων, ένα πορφυρό ερείπιο, σχεδόν το χρώμα του άγριου σταφυλιού. Συχνά στην πλατεία, όπως πηγαίνουμε για το σπίτι, η γιαγιά μου με έβαζε να σταματώ για να το κοιτάξω.¹⁹³

Η παρουσία του τόπου είναι ωστόσο ιδιαίτερα ενεργή όταν πρόκειται για μνήμες που αφορούν μεγαλύτερο πλήθος δεκτών, όταν πρόκειται για μνήμες μιας ομάδας ή μιας συλλογικότητας ή ακόμα και της παγκόσμιας κοινότητας. Αν οι μνήμες αυτές δεν μπορούν να τοποθετηθούν στο χώρο, σε σαφή υλική βάση και να συνδεθούν με ένα συγκεκριμένο τόπο τότε η ανάμνηση θα αποτύχει. Η δραστηριότητα της αναθύμησης χρειάζεται να βασίζεται σε χωρική αναπαράσταση,¹⁹⁴ ιδιαίτερα όταν πρόκειται για μνήμη δημόσια, για εκείνη δηλαδή που ξεφεύγει από τα όρια της ατομικότητας. Σε αυτή την περίπτωση οι τόποι λειτουργούν τόσο ως απία για την ενεργοποίηση της μνήμης εκείνων που έχουν μοιραστεί ένα κοινό παρελθόν, όσο και ως ερέθισμα για την αναπαράσταση θραυσμάτων του παραπάνω παρελθόντος σε τρίτους, που πιθανά ενδιαφέροντα να μάθουν γι αυτό.¹⁹⁵

«Διαμέσου της τοπικής ιστορίας, ένα χωριό ή μια πόλη αναζητά το νόημα των αλλαγών της φυσιογνωμίας της, ενώ παράλληλα οι νεοφερμένοι μπορούν να αποκτήσουν μια συνείδηση των καταβολών τους μέσω της προσωπικής ιστορικής γνώσης.»¹⁹⁶

Η *δημόσια μνήμη (public memory)* είναι συνδεδεμένη με το παρελθόν εφόσον πηγάζει από κάποιο γεγονός περασμένο, συγχρόνως όμως ενεργεί προκειμένου να διασφαλίσει την ενθύμηση του ίδιου γεγονότος και στο μέλλον. Αποτελεί δε μία ευρύτερη συνθήκη που περιλαμβάνει στους κόλπους της την ατομική, την κοινωνική και τη συλλογική μνήμη.¹⁹⁷ Η *κοινωνική μνήμη (social memory)* είναι εκείνη που μοιράζονται όσοι έχουν ήδη κάποιο κοινό σημείο αναφοράς· μια σχέση οικογενειακή, φιλική ή κοινωνικής γνωριμίας, γεωγραφική εγγύτητα κατοικίας ή εργασίας ή κάποια συνεργασία ή κοινή

¹⁹³ Marcel Proust, *Remembrance of Things Past, Vol. I*, trans. C. K. Scott Moncrieff, (New York: Henry Holt and Company, The Project Gutenberg EBook, 2009), σελ. 33

¹⁹⁴ Boyer, *The City of Collective Memory*, σελ. 26

¹⁹⁵ Hayden, *The Power of Place*, σελ. 46

¹⁹⁶ Paul Thomson, *Φωνές από το Παρελθόν, Προφορική Ιστορία*, μετφρ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος, (Πλέθρον, 2002), σελ. 31

¹⁹⁷ Casey, *Public Memory in Place and Time*

δραστηριότητα.¹⁹⁸ Η κοινωνική μνήμη αφορά επομένως μια συγκεκριμένη ομάδα και δεν είναι απαραίτητα δημόσιο κτήμα.

Η συλλογική μνήμη (*collective memory*) είναι η συνθήκη με την οποία διαφορετικοί άνθρωποι, παρόλο που δεν γνωρίζονται απαραίτητα μεταξύ τους, ανακαλούν στη μνήμη τους το ίδιο γεγονός- ο καθένας με το δικό του τρόπο. Σε αυτή την περίπτωση η μνήμη δε βασίζεται σε αλληλεπικαλυπτόμενες ιστορικότητες όσων θυμούνται ή σε κάποιον κοινό τους τόπο αλλά συμπυκνώνεται γύρω από το μοναδικό κοινό άξονα, που είναι η ανάμνηση κάποιου συγκεκριμένου γεγονότος. Δεν έχει σημασία πού βρίσκονται εκείνοι που θυμούνται, αν έχουν οποιαδήποτε σχέση μεταξύ τους ή αν θυμούνται την ίδια στιγμή. Εκείνο που μετρά είναι ο κοινός χαρακτήρας του περιεχομένου που συνδέει τις διαφορετικές ανθρώπινες υπάρξεις, το *focus memoriium*.¹⁹⁹ Η συλλογική μνήμη εκπρέπει την από κοινού μνήμη χωρίς όμως να υπάρχει από κοινού αναπόληση. Αποτελεί ένα σημείο μαζικής σύγκλισης άγνωστων μεταξύ τους ανθρώπων και άρα ένα ισχυρό σημείο αναφοράς για μία κοινωνία.

Όσο αφορά στη συλλογική μνήμη, ο Halbwachs διακρίνει ανάμεσα στην αυτοβιογραφική και την ιστορική μνήμη. Η πρώτη είναι η μνήμη των γεγονότων που έχει κανείς προσωπικά βιώσει στο παρελθόν, στα πλαίσια βέβαια κάποιας ομάδας. Έχει τις ρίζες της στα άλλα μέλη της ομάδας και είναι η επαφή με αυτά που ενισχύει τη διατήρηση της.²⁰⁰ Η ιστορική μνήμη αγγίζει την κοινωνική δράση μόνο μέσα από τα διάφορων ειδών αρχεία όπως τα γραπτά και οι φωτογραφίες ενώ μένει ζωντανή μέσα από τους επετειακούς εορτασμούς και τις τελετές μνήμης, οπότε και γίνεται χρήση των αρχείων.²⁰¹ Οι επετειακές δράσεις λειτουργούν συνεκτικά στους δεσμούς ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας. Οι εκδηλώσεις για παράδειγμα που λαμβάνουν χώρα κάθε Πρωτομαγιά στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής έχουν στόχο αφενός να αποδώσουν τιμή στη μνήμη των 200 εκτελεσθέντων κομμουνιστών τη 1^η Μαΐου 1944 και αφετέρου να ενισχύσουν τη μνήμη των κατοίκων σχετικά με ένα γεγονός που σημάδεψε τη σύγχρονη ιστορία της συνοικίας τους. Ο εορτασμός περιλαμβάνει μεταξύ άλλων, προβολές αρχαικού υλικού με μαρτυρίες, φωτογραφίες και αποσπάσματα από τον τύπο της εποχής και προσκλητήριο νεκρών στο χώρο του Σκοπευτηρίου.

«Η μνήμη είναι από τη φύση της πολλαπλή και ωστόσο συγκεκριμένη, συλλογική και ωστόσο ατομική».²⁰² Με δεδομένη την ποικιλία στις ιδιοσυγκρασίες, τις συνθήκες ζωής και τα βιώματα των ανθρώπων, καθένας διαμορφώνει μια ικανότητα να θυμάται εντελώς διαφορετική από εκείνη των υπολοίπων.²⁰³ Εφόσον όμως κάθε ατομικότητα συνιστά μέρος ενός συνόλου, και οι μνήμες της αποτελούν πτυχή ή μέρος της μνήμης του συνόλου. Για να είναι κανείς σε θέση να θυμάται «πρέπει να μπορεί να συλλογιέται και να συγκρίνει και να

¹⁹⁸ Ibid., σελ.21

¹⁹⁹ Ibid., σελ.23

²⁰⁰ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, ed. Coser A. Lewis, (University of Chicago Press, 1992), σελ.24

²⁰¹ Ibid., p.23

²⁰² Pierre Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire' in *Representations*, No.26, Spring 1989, σελ.8

²⁰³ Halbwachs, *On Collective Memory*, σελ.53

αισθάνεται σε επαφή με μια ανθρώπινη κοινωνία που μπορεί να εγγυηθεί την ακεραιότητα της μνήμης.»²⁰⁴ Κάθε ερέθισμα και κάθε γεγονός, ακόμα και αν φαινομενικά αφορά αποκλειστικά ένα μονάχα άτομο αφήνει το αποτύπωμα του στη μνήμη, μόνο στο βαθμό που έχει γίνει αντικείμενο συλλογισμών. Εφόσον ο συλλογισμός λαμβάνει χώρα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον δεν μπορεί παρά να επηρεάζεται από αυτό. Εξάλλου όπως αναφέρει ο Halbwachs τονίζοντας το συλλογικό χαρακτήρα της μνήμης, «όταν ένα πρόσωπο θυμάται κάτι που οι άλλοι δεν θυμούνται μοιάζει με κάποιον που βλέπει κάτι που οι άλλοι δε βλέπουν. Μοιάζει σε κάποιο βαθμό με ένα πρόσωπο που υποφέρει από παραισθήσεις.»²⁰⁵

Ως φορέας πυκνών νοημάτων ο τόπος διαχέει την δυναμική του προς κάθε πιθανό μέσο γνώσης και ερμηνείας, απευθυνόμενος έτσι και στις πέντε ανθρώπινες αισθήσεις.²⁰⁶ Ορίζει επομένως την ίδια του την οντότητα ισχυρά και επίμονα ως δοχείο εμπειριών. Αυτό είναι που τον καθιστά τόσο ισχυρό σαν πηγή μνήμης, η αναγωγή της υπόστασης του σε πεδίο εμπειρίας και η επίκληση των αισθήσεων ως μέσο βίωσης της εμπειρίας αυτής. Καθίσταται άρα το ανθρώπινο σώμα μεσολαβητής ανάμεσα στον τόπο και τη μνήμη. Μέσα από τη διπλή του υπόσταση ως φυσική και ψυχική οντότητα το σώμα γίνεται το μέσο που φέρνει το υποκείμενο σε επαφή με «τις ψυχικές πτυχές της θύμησης και τα φυσικά γνωρίσματα του τόπου.»²⁰⁷

ii. μνήμη και ιστορία

Η συλλογική μνήμη οφείλει να συνδέεται με τη βιωματική εμπειρία, γράφει η Boyer, καθώς σε αντίθετη περίπτωση υποβαθμίζεται σε "ιστορία" και μετατρέπεται «σε αφηρημένες ή διανοητικοποιημένες αναπαραστάσεις, απαξιωμένες ή ψεύτικες αναπολήσεις.»²⁰⁸ Η ιστορία είναι η αναπαράσταση του παρελθόντος σε στερεοτυπικές εικόνες, η ανακατασκευή εκείνου που δεν υπάρχει πια και ως τέτοια είναι αναπόφευκτα ατελής, προβληματική και εύκολα χειραγωγήσιμη. Από την άλλη πλευρά η συλλογική μνήμη αφορά στο παρόν, είναι ενεργή, εξελίξιμη, επιλεκτική, ανοικτή στη διαλεκτική με τη λήθη και δυσκολότερα ελεγχόμενη. «Διαρκώς ενεργό φαινόμενο» και «δεσμό που μας ενώνει με το αιώνιο παρόν», τη χαρακτηρίζει ο Pierre Nora.²⁰⁹ Η μνήμη είναι ζωντανή, καίριο και θεμελιώδες μέρος της ζωής του συνόλου σε αντίθεση με την ιστορία την οποία μοιράζονται πολλές ανόμοιες ομάδες στην παγκόσμια κοινότητα.²¹⁰

Η ιστορία γράφεται από τα εκάστοτε συστήματα εξουσίας. «Η συζήτηση για την ιστορία είναι αδιαχώριστη από τη συζήτηση για την εξουσία»²¹¹, γράφει ο Debord. Η συλλογική μνήμη αντίθετα αποτελεί κτήμα της κοινωνίας, διαμορφώνεται στους κόλπους της και εκφράζει τη δυναμική και τις ανάγκες της. Η Boyer σχολιάζει μάλιστα σχετικά:

²⁰⁴ Ibid., σελ.41

²⁰⁵ Ibid., σελ.74

²⁰⁶ Hayden, *The Power of Place*, σελ.18

²⁰⁷ Casey, *Remembering*, σελ. 189

²⁰⁸ Boyer, *The City of Collective Memory*, σελ.26

²⁰⁹ Nora, *Between Memory and History*, σελ.8

²¹⁰ Boyer, *The city of collective Memory*

²¹¹ Guy Debord, *Society of the Spectacle*, (1983; repr. Detroit: Black and Red, 2010), σελ.134

«επινοημένη συχνά για συγκεκριμένο σκοπό, η ιστορία βρίσκεται απέναντι από τη μνήμη, η μία σαν ένα τέχνασμα κατασκευασμένο ή εκ νέου συγκροτημένο, η άλλη σα μια έκφραση ζωής και κίνησης.»²¹² Είναι ωστόσο πιθανό να υπάρξει αλληλεπίδραση ανάμεσα στην άσκηση της ιστορικής αναπαράστασης και στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης. Η τελευταία μπορεί να επηρεάσει την επίσημη ιστορική καταγραφή αλλά είναι εξίσου πιθανό να λάβει κατευθυντήριες γραμμές και συγκεκριμένο προσανατολισμό από εκείνη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό ενός απολυταρχικού καθεστώτος στο οποίο «ο κρατικός μηχανισμός λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε να στερήσει από τους πολίτες τη μνήμη τους.[...] Όταν μια ισχυρή δύναμη θέλει να στερήσει από μια μικρή χώρα την εθνική της συνείδηση χρησιμοποιεί τη μέθοδο της οργανωμένης λήθης».²¹³

Η συλλογική μνήμη σχετίζεται με την προφορική ιστορία· εκείνη τη μορφή ιστορίας που δομείται γύρω από τους ανθρώπους, ζωντανεύει την ίδια την ιστορία και διευρύνει τον ορίζοντα της, αναδεικνύει ήρωες όχι μόνο από τον κύκλο των ηγετών αλλά και από το ανώνυμο πλήθος, προάγει την επικοινωνία και άρα την κατανόηση μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και των γενεών.²¹⁴ Συνιστά με έναν τρόπο μια μορφή αμφισβήτησης ή έστω πρόκλησης της επίσημης ιστορίας. Γι' αυτό οι πιο ισχυρές συλλογικές μνήμες είναι εκείνες των περιθωριακών ομάδων²¹⁵, των παράνομων ή κοινωνικά μη αποδεκτών. Εκείνοι που δεν έχουν πρόσβαση στις δομές και τα όργανα εξουσίας επιχειρούν μέσα από τη συλλογική μνήμη να αναπτύξουν ένα μηχανισμό διεκδίκησης της ιστορικής αλήθειας και μια θέση στην κοινωνική πραγματικότητα· ομάδες όπως οι πρόσφυγες του '22 στην Καισαριανή, οι αγωνιστές της Αντίστασης κατά τη Γερμανική Κατοχή ή οι αντάρτες του ΕΛΑΣ στη μάχη της Καισαριανής το '44.

Η συλλογική μνήμη δίνει τη δυνατότητα της επαφής του υποκειμένου με το παρελθόν, συγκεκριμένα με μια διάσταση του παρελθόντος κάποιας ομάδας. Δεν είναι ωστόσο μουσείο. Δεν περιορίζει το μυστήριο των αντικειμένων και των μορφών σε αυστηρά καθορισμένους χώρους έκθεσης. Η συλλογική μνήμη δεν έχει όρια και επιδιώκει να διαλύσει τα όρια.²¹⁶ Τα μουσεία, γράφει ο Adorno, είναι σαν οικογενειακοί τάφοι για τα έργα τέχνης.²¹⁷ Με τον ίδιο τρόπο λειτουργούν και για τη μνήμη. Τα εκθέματα βρίσκονται αποκομμένα από το φυσικό τους περιβάλλον. Έχοντας χάσει την εσωτερική τους δυναμική, ως αντικείμενα ενός πολιτισμικού ρεύματος ή ως μαρτυρίες μιας ιστορικής συνθήκης, χωρίς άμεση και διαλεκτική σχέση με τον παρατηρητή, ουσιαστικά πεθαίνουν. «Ο συσχετισμός του μουσείου (museum) με το μαυσωλείο (mausoleum) δεν είναι μονάχα φωνητικός.»²¹⁸ Το μουσείο στερεί από τον παρατηρητή την ουσιαστική σύνδεση με την αλήθεια της μνήμης, καθώς αυτή μπορεί να γίνει μόνο μέσα από τη βιωματική εμπειρία του τόπου στον οποίο η μνήμη φυλάσσεται.

²¹² Boyer, *The City of Collective Memory*, σελ.69

²¹³ Paul Connerton, *How Societies Remember*, (Cambridge University Press, 2006), σελ.14

²¹⁴ Thomson, *Φωνές από το Παρελθόν*, σελ.53

²¹⁵ Ibid., σελ.60

²¹⁶ Boyer, *The City of Collective Memory*, σελ.200

²¹⁷ Theodor W. Adorno, 'Valery Proust Museum', in *Prisms*, trans. Samuel and Shierry Weber, (the MIT Press, 1988), σελ.175

²¹⁸ Ibid.

iii. μνημείο

«Όσο η μνήμη παραμένει ζωντανή στη συλλογική εμπειρία μιας ομάδας, δε υπάρχει ανάγκη να γράψει κανείς γι' αυτή...»²¹⁹. Η ανάγκη να ενισχυθεί, να αποτυπωθεί με κάποιον τρόπο και να προστατευτεί η μνήμη κάποιου γεγονότος προκύπτει όταν αρχίζει να μεγαλώνει η απόσταση ανάμεσα στον ιστορικό χρόνο πραγματοποίησης του γεγονότος αυτού και το εκάστοτε παρόν· όταν δε βρίσκονται πια στη ζωή εκείνοι που αποτέλεσαν μέρος της ιστορικής συγκυρίας ή συμμετείχαν ενεργά σε ένα συμβάν. Τότε είναι που η διατήρηση της συλλογικής μνήμης επικαλείται τη βοήθεια των μνημείων. Τα μνημεία είναι «*τα κατεξοχήν δείγματα δομημένου χώρου, μέσω των οποίων εκδηλώνεται η ανθρώπινη πάλη ενάντια στο χρόνο*»²²⁰. Είναι η υλική απεικόνιση της μνήμης τοποθετημένη στα πλαίσια του αστικού τοπίου, αποτελώντας μέρος του δομημένου περιβάλλοντος.

Το μνημείο είναι δυναμικό μέρος του αστικού τοπίου. Δεν αφορά στην απλή απεικόνιση ενός γεγονότος που έλαβε χώρα στο παρελθόν αλλά συμμετέχει ενεργά στο παρόν και στη διαμόρφωση της ιστορικής συνέχειας και της συλλογικής μνήμης. Στην πρωταρχική του μορφή είναι έργο ανθρώπινο που στόχο έχει να διατηρήσει ένα συγκεκριμένο γεγονός, μια κατάσταση, μια ιστορική περίοδο, ζωντανά στη συνείδηση της κοινωνίας τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον. Τα μνημεία «*σηματοδοτούν το χώρο, ως καθημερινά σημεία αναφοράς μιας κοινωνίας και ως τέτοια παράγουν συνεχώς νέες στιγμές [monuments-mo(nu)ments-moments] προς απομνημόνευση.*»²²¹

«*Σε μια πόλη, δεν υπάρχουν πιο προφανείς δείκτες μνήμης και πιο προφανείς τοποθεσίες κρίσης της μνήμης, από τα μνημεία.*»²²² Τα μνημεία προστατεύουν τη συλλογική μνήμη και διατηρούν την παρουσία της ζωντανή στους κόλπους της συλλογικότητας. Η δυναμική τους ωστόσο εξαρτάται αποκλειστικά από τη διάθεση της κοινωνίας να θυμάται. Αν σε κάποια δεδομένη στιγμή η κοινωνία αποφασίσει πως επιθυμεί να διαγράψει από τη συλλογική μνήμη ένα συγκεκριμένο γεγονός το μνημείο μεταμορφώνεται αυτόματα σε τοποθεσία προβληματική. Η αλλαγή πολιτικού καθεστώτος είναι μια τέτοια περίπτωση, κατά την οποία μνημεία του πρότερου καθεστώτος γίνονται αντικείμενα βανδαλισμού ή καταστρέφονται.

Το μνημείο δεν είναι μονάχα ένα αντικείμενο ή μια ομάδα αντικειμένων, δεν είναι απλά ένα γλυπτό ή μια μορφή ή το αποτέλεσμα σύμπραξης υλικών και όγκων. Η υλική του υπόσταση δεν είναι δείκτης αρκετός προκειμένου να οριστεί η μνημειακότητα του. Ο μνημειακός χώρος, γράφει ο Lefebvre προσδιορίζεται από ό,τι μπορεί και ό,τι αδυνατεί να λάβει χώρα σε αυτόν.²²³ Συνιστά επομένως μέρος μιας εμπειρίας στα πλαίσια του ευρύτερου αστικού χώρου. Μιας εμπειρίας όπως αυτή του τόπου· το μνημείο συνιστά τόπο καθώς «*μπορεί να οργανώσει το χώρο σε κέντρα νοημάτων.*»²²⁴

²¹⁹ Boyer, *The City of Collective Memory*, σελ.133

²²⁰ Πάγκαλος, *Η Σημασία του Χρόνου στην Αρχιτεκτονική του Aldo Rossi*, σελ.35

²²¹ Ibid.

²²² Crinson, *Urban Memory*, σελ.xvi

²²³ Henri Lefebvre, 1991, *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith, (Blackwell, 1991), σελ.224

Στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής βορειοδυτικά από το χώρο των εκτελέσεων βρίσκεται από το 2005 το Μνημείο Εκτελεσθέντων Πατριωτών, έργο του γλύπτη Απόστολου Φανακίδη. Το μνημείο είναι μια εγκατάσταση στο χώρο που διατάσσεται σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο βρίσκονται τοποθετημένες 12 στήλες από μαύρο γρανίτη στις οποίες είναι σκαλισμένα τα ονόματα των εκτελεσθέντων στο Σκοπευτήριο την περίοδο 1941-44. Ανάμεσα τους και τα ονόματα των 200 που εκτελέστηκαν την Πρωτομαγιά του 1944 στη μαζικότερη ομαδική εκτέλεση κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Οι στήλες είναι διαταγμένες σε δύο ομάδες από τρία ζεύγη, εκατέρωθεν μιας υδάτινης επιφάνειας. Μέσω μιας κλίμακας με ελαφρά κλίση οδηγείται ο επισκέπτης στο δεύτερο, ψηλότερο επίπεδο της εγκατάστασης, όπου βρίσκονται τοποθετημένες δύο στήλες ύψους 7 μέτρων. Πίσω ακριβώς από τις στήλες βρίσκεται ο πέτρινος τοίχος που διαχωρίζει το χώρο του μνημείου από τον τόπο των εκτελέσεων.

Ο γλύπτης χρησιμοποιεί λιτές γραμμές, καθαρές φόρμες και έντονους συμβολισμούς προκειμένου να προσεγγίσει τη δυναμική του τόπου και να αποδώσει τη βαθιά συναισθηματική συντριβή που συνοδεύει την ιστορία του Σκοπευτηρίου. Δημιουργεί ουσιαστικά έναν τόπο πάνω στον τόπο αντλώντας την ουσία της δημιουργίας του από το *genius loci* του αρχικού τόπου που είναι η απώλεια, η θυσία, η βαθιά θλίψη. Ωστόσο οι δύο επιτύμβιες στήλες των οποίων η υφή λειαίνει με το ύψος μοιάζει να ελαφραίνουν από το βάρος του πένθους το οποίο αν και έντονο στη ρίζα της ύπαρξής τους, μαλακώνει καθώς οι στήλες ανεβαίνουν προς τον ουρανό.

Ο συμβολισμός του είναι έκδηλος. Κόκκινες ευθείες γραμμές από ακτίνες λείζερ διαπερνούν την υδάτινη επιφάνεια και παραπέμπουν στο αίμα. Ενώ οι δύο επιτύμβιες στήλες με τα αιχμηρά εξπρεσιονιστικά εξώγλυφα, που όσο προχωρά το βλέμμα του θεατή προς τα πάνω υποχωρούν, προκαλούν με τις λειάνσεις του ορείχαλκου μια πιο αισιόδοξη διάθεση.²²⁵

Ο τόπος του μνημείου προσεγγίζει τη συλλογική μνήμη μέσα από την εμπειρία και τη σιωπή. Όπως αναφέρει ο Trigg, «εκείνο που διακρίνει ένα μνημείο από μια αδρανή μάζα ύλης είναι η πιθανότητα της βιωματικής εμπειρίας να εμπλακεί με αυτό.»²²⁶ Ο επισκέπτης κινείται ανηφορικά από το πρώτο επίπεδο προς το δεύτερο, από τις μαύρες στήλες με τα ονόματα των θυμάτων στις δύο επιτύμβιες στήλες που υψώνονται σε σημείο που βρίσκεται σε πλαισωμένα, άμεση ωστόσο οπτική επαφή με τον τόπο της εκτέλεσης. Η εικαστική διάσταση ενός έργου τέχνης δεν έγκειται στην υλική του υπόσταση αυτή καθαυτή αλλά υπάρχει μόνο στη συνείδηση εκείνου που το βιώνει. Το νόημα του έργου δεν βρίσκεται στις φόρμες και τους όγκους αλλά στις εικόνες που οι φόρμες αυτές δημιουργούν στον παρατηρητή και στη συναισθηματική δύναμη που μεταφέρουν.²²⁷ Στη συγκεκριμένη περίπτωση η μνημειακή σύνθεση απευθύνεται στις αισθητηριακές μνήμες του

²²⁴ Tuan, *Space and Place: Humanistic Perspective*, σελ.415

²²⁵ Τάκης Μαυρωτάς, 'Η Φωτεινή Σμίλη Μεταμορφώνει το Κάρβουνο', last modified October 30, 2013, URL: http://fanakidis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=244&Itemid=193&lang=el

²²⁶ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.60

²²⁷ J. Pallasmaa, 'The Geometry of Feeling: a Look at the Phenomenology of Architecture', in *Scala: Nordic Journal of Architecture and Art*, 4, 1986, σελ.449

υποσυνείδητου που σχετίζονται με την απώλεια και το θρήνο και επιχειρεί μέσα από αυτές να προσεγγίσει τη συλλογική μνήμη που αφορά στο συγκεκριμένο τόπο της θυσίας.

Ο χώρος του Σκοπευτηρίου αποτελεί έναν τόπο με έντονα φορτισμένη συλλογική μνήμη. Η μνημειακή εγκατάσταση μέσα από τη λπότητα και το συμβολισμό των μορφών τονίζει με ιδιαίτερα εμφατικό τρόπο την ουσία του τόπου του Σκοπευτηρίου, το *genius loci* του, το γεγονός ότι αποτελεί τόπο θανάτου και θρήνου. Η θέση στην οποία βρίσκεται μέσα στο αστικό τοπίο τον καθιστά ωστόσο δύσκολα προσβάσιμο στο κοινό (παράρτημα, χάρτης Δ). Ο χώρος του μνημείου είναι ανοικτός μόνο κάθε Πρωτομαγιά, οπότε φιλοξενεί τις εκδηλώσεις μνήμης για την εκτέλεση των 200, ή κατόπιν συνεννόησης με το δήμο Καισαριανής για προγραμματισμένες επισκέψεις σχολείων ή ερευνητών. Πρόκειται για έναν τόπο μνήμης που δεν μπορεί όμως να αποτελέσει ενεργό μέρος της καθημερινής εμπειρίας της πόλης.

Από την άλλη πλευρά η βαρύτητα και η φύση του γεγονότος που συνδέεται με το συγκεκριμένο μνημείο θα καθιστούσε την παρουσία του σε άμεση επαφή με την αστική καθημερινότητα, πιθανά ακανθώδη. Τα μνημεία είναι για τον Φρόυντ "*μνημονικά σύμβολα*" που κατασκευάζονται για να δηλώσουν κάποια συγκεκριμένη τραυματική εμπειρία, ένα θάνατο ή μια καταστροφή και με αυτή την έννοια μοιάζουν με συμπτώματα υστερίας.²²⁸ Έτσι αν περνούσε κάποιος κάθε φορά μπροστά από ένα τέτοιο μνημείο νιώθοντας τη βαθιά μελαγχολία που βίωσαν εκείνοι που το κατασκεύασαν, η πόλη θα ήταν γεμάτη νευρωτικούς και υστερικούς ανθρώπους.²²⁹ Με αυτή την έννοια η θέση του Μνημείου Εκτελεσθέντων Πατριωτών προστατεύει την ισορροπία της καθημερινότητας των κατοίκων της Καισαριανής.

²²⁸ Crinson, *Urban memory, an Introduction*, σελ.xvii

²²⁹ *Ibid.*

... Την 27.4.44 κομμουνιστικά συμμορίαί παρά τους Μολάους κατόπιν μιας ενέδρας επιθέσεως εδολοφόνησαν ανάνδρως έναν Γερμανόν στρατηγόν και τρεις συνοδούς του [...] Ως αντίποινα θα εκτελεστούν: 1) Ο τυφεκισμός 200 κομμουνιστών την 1.5.1944. 2) Ο τυφεκισμός όλων των ανδρών τους οποίους θα συναντήσουν τα γερμανικά στρατεύματα επί της οδού Μολάων προς Σπάρτην... Υπό την εντύπωσιν του κακουργήματος τούτου, Έλληνες εθελονταί εφόνευσαν αυτοβούλως 100 άλλους κομμουνιστάς.

Ο στρατιωτικός Διοικητής Ελλάδος

—ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ, 30/04/2004

εικ.19: άποψη του μνημείου όπως γίνεται αυτό ορατό από τον τόπο των εκτελέσεων

Το έργο τέχνης είναι πράγματι κάτι που κατασκευάζεται, αλλά λέει πράγματα διαφορετικά από ότι το ίδιο το αντικείμενο, άλλο αγορεύει. Το έργο τέχνης κάνει γνωστό στο κοινό κάτι άλλο από το ίδιο αυτό καθεαυτό, φανερώνει κάτι διαφορετικό: είναι μια αλληγορία. Στο έργο τέχνης κάτι άλλο συμβάλλει με αυτό που έχει παραχθεί. [...] Το έργο είναι ένα σύμβολο.

-M. Heidegger, *The origin of the work of art*

εικ.20: οι 2 επιτύμβιες στήλες του μνημείου, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής

Λένε πως το αίμα που έτρεχε απ' το αυτοκίνητο σκεπαζόταν από το χέρι κάποιου πατριώτη με γαρίφαλα. Μετά από χρόνια θα βγούνε θρύλοι πως στην άσφαλο φυτρώσανε λουλούδια, αυτά τα ίδια που κάποτε ίσως αποθέσανε πάνω στις σκοτεινές κηλίδες. Κι ακόμα ίσως ειπωθεί από γριές στα εγγόνια τους, σαν παραμύθι, πως κάποιες βραδιές του Μάη φάνταζε ο δρόμος ένα λιβάδι παπαρούνες.

—Μ. Χάκκας, Σκοπευτήριο Καισαριάνης

εικ.21,22: οι 12 στήλες από μαύρο γρανίτη με τα ονόματα των εκτελεσμένων

Το μνημείο του Σκοπευτηρίου κατασκευάστηκε με σκοπό να υπενθυμίζει στους πολίτες κάποια πολύ συγκεκριμένη κατάσταση του παρελθόντος και να αφήσει μια διαρκή μαρτυρία για τις επόμενες γενεές. Είναι ένα μνημείο που αξιώνει με λίγα λόγια την αθανασία. Η αξία του βασίζεται στη συνειδητή διατήρηση της ανάμνησης (*deliberate commemorative value*).²³⁰ Ανήκει στην κατηγορία των μνημείων που ο Riegl χαρακτηρίζει "σκόπιμα". Ο τελευταίος διακρίνει μία ακόμα κατηγορία μνημείων, τα αθέλητα. Εκείνα που δεν δημιουργήθηκαν με σκοπό να μνημονεύσουν μια κατάσταση ή ένα γεγονός αλλά αποκτούν την ιδιότητα του μνημείου τεχνητά, όταν η εποχή και η συγκεκριμένη συνθήκη τους απονείμει την ιστορική αξία (*historical value*) ή την αξία της παλαιότητας (*age value*).²³¹

Η ιστορική αξία ενός έργου, η οποία το καθιστά μνημείο, αυξάνεται όσο παραμένει αυτό συμπαγές, αδιάσπαστο, διατηρώντας την αρχική κατάσταση της δημιουργίας του. Σημάδια φθοράς ή διάλυσης είναι ανεπιθύμητα καθώς η ιστορική αξία επιθυμεί να διατηρήσει την αυθεντικότερη δυνατή καταγραφή πάνω στην οποία θα βασιστεί μια μελλοντική πιθανή αποκατάσταση ή ιστορική έρευνα και η φθορά του χρόνου εμποδίζει την επιστημονική αποκατάσταση της αρχικής μορφής του έργου.²³² Η αξία της παλαιότητας φανερώνεται μέσα από την ατέλεια, την απώλεια και τη φθορά. Ακόμα και αν ένα μνημείο δε διαθέτει κανένα γνώρισμα ικανό να του προσδώσει αξία στα μάτια ενός ιστορικού, είναι πιθανό να αποκτήσει αξία «επειδή ως ερείπιο ή θραύσμα συγκινεί το θεατή με μυστηριώδη τρόπο.»²³³ Σε αντίθεση με την ιστορική αξία που στηρίζεται σε επιστημονική βάση και μπορεί να συλληφθεί μέσα από διανοητική σκέψη, η αξία της παλαιότητας απευθύνεται στα συναισθήματα, «αποκαλύπτεται στον παρατηρητή μέσα από την αντίληψη των αισθήσεων.»²³⁴ Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος που τα συγκεκριμένα μνημεία απευθύνονται καθολικά σε όλους και όχι αποκλειστικά τους ιστορικούς ή τους ειδικούς της τέχνης.

Συμπερασματικά μπορεί κανείς να εντοπίσει τη βασική διαφορά ανάμεσα στα ηθελημένα και τα αθέλητα μνημεία, έτσι όπως αυτά συνοπτικά προσδιορίστηκαν παραπάνω, στην πηγή από την οποία αντλούν την αξία τους ως φορείς και πομποί της μνήμης. Στα πρώτα η αξία καθορίζεται ή υπαγορεύεται από τους δημιουργούς, με την εκάστοτε εξουσία να συμπεριλαμβάνεται σε αυτούς. Η μνημειακότητα ενσωματώνει και επιβάλλει ένα σαφές μήνυμα το οποίο υπαγορεύεται από την κυρίαρχη πολιτική δύναμη κάθε φορά. Είναι πιθανό, όπως σημειώνει ο Lefebvre, να αποτελούν τα μνημεία έναν τρόπο συγκάλυψης της επιθυμίας για δύναμη και της αυθαιρεσίας της εξουσίας, κάτω από σημάδια και επιφάνειες που ισχυρίζονται ότι εκφράζουν τη συλλογική βούληση και σκέψη.²³⁵ Στα αθέλητα μνημεία αντίθετα προσδιορίζεται η αξία τους και η μνήμη την οποία συμβολίζουν, από τον ίδιο τον παρατηρητή, χωρίς οποιαδήποτε εξωτερική παρεμβολή. Ένα παράδειγμα για την παραπάνω κατηγορία μνημείων αποτελούν τα ερείπια των προσφυγικών κατοικιών στη σύγχρονη Καισαριανή.

²³⁰ Alois Riegl, 'The Modern Cult of Monuments: Its essence and Its Development', trans. Kurt W. Foster and D. Ghirardo, in: *Oppositions Reader*, (Princeton Architectural Press, 1998), σελ.638

²³¹ Ibid., σελ.631

²³² Ibid., σελ.634-637

²³³ Boyer, *The City of Collective Memory*, σελ.144

²³⁴ Riegl, *The Modern Cult of Monuments*, σελ.633

²³⁵ Lefebvre, *The Production of Space*, σελ.143

iv. ερείπιο και μνήμη

«Το γεγονός πως η ζωή με όλο της τον πλούτο και τις μεταβολές της κάποτε κατοικούσε εδώ συνιστά μια άμεσα αντιληπτή παρουσία» γράφει για το ερείπιο ο Simmel. Η απώλεια της λειτουργίας του κτηρίου και η απουσία καθορισμένης χρήσης δε συνεπάγονται και την απουσία νοήματος για το ερείπιο. Αντίθετα το καθιστούν ενεργό μέσα στην φαινομενική του αδράνεια καθώς δίνουν τη δυνατότητα στο παρελθόν να διατηρηθεί ανέπαφο στη φθαρμένη ύλη. Το ερείπιο φυλάσσει και μπορεί να προβάλλει στο παρόν εικόνες της ζωής του παρελθόντος και μάλιστα όχι μιας μόνο στιγμής αλλά διαδοχικών στρωμάτων του χρόνου που έχει παρέλθει. Συνιστά δηλαδή έναν τόπο που βρισκόμενος στο παρόν αποτελεί φορέα και επιφάνεια αντανάκλασης του παρελθόντος.

Στην περίπτωση του ερειπίου εκείνο που είναι δήθεν παρόν και διαφανές όταν προβάλλεται ο ισχυρισμός για αυθεντικότητα, είναι παρόν μόνο ως απουσία.

Είναι το φανταστικό παρόν ενός παρελθόντος που μπορεί σήμερα να συλληφθεί μόνο στην παρακμή του. Κάθε ερείπιο διατυπώνει το πρόβλημα της διπλής έκθεσης σε παρελθόν και παρόν.²³⁶

«Ο τόπος όπως και η μνήμη είναι ένα έργο σε εξέλιξη».²³⁷ Ο τόπος είναι μια οντότητα ζωντανή και ανοικτή σε αλληλεπιδράσεις με το περιβάλλον και τον παρατηρητή. Η συλλογική μνήμη είναι συνεχώς ενεργή, μέρος της ζωής μιας κοινωνίας. Ο τόπος φιλοξενεί τη μνήμη και η μνήμη χρειάζεται τον τόπο ως χωρικό σημείο αναφοράς. Το ερείπιο ως τόπος με δυναμική και ιστορία αποτελεί μια υπόσταση στην οποία το παρελθόν αποθηκεύεται, ανακτάται και ανασυντίθεται συνεχώς. Ως μέρος του αστικού τοπίου και παρά τη φαινομενική του αδράνεια συμμετέχει ενεργά στις κοινωνικές διεργασίες.

Μια σύνθετη ώσμωση λαμβάνει χώρα στο αστικό ερείπιο καθώς βρίσκεται κανείς μπροστά στην αλληλεπίδραση «ανάμεσα στην καταστροφή του παρελθόντος, στην παρέλευση του χρόνου από εκεί κι έπειτα και στην απροσδόκητη επιμονή της τραυματισμένης υλικότητας στο παρόν.»²³⁸ Το νήμα που διαπερνά και συνδέει τις τρεις αυτές χρονικές περιόδους είναι η συλλογική μνήμη η οποία περιλαμβάνει ίχνη από τη ζωή του κτηρίου ως πλήρες και συμπαγές ανθρώπινο έργο, ίχνη από το γεγονός που οδήγησε στην καταστροφή της πληρότητας του και τέλος σημάδια από την επικράτηση της φθοράς ως κυρίαρχο στοιχείο της συγκεκριμένης υλικής υπόστασης.

Στην Καισαριανή συναντά κανείς, όπως έχει προαναφερθεί, δύο είδη ερειπίων, τις τριώροφες προσφυγικές πολυκατοικίες με τα σημάδια στις όψεις από τις μάχες των Δεκεμβριανών του '44 και τις πλινθόκτιστες κατοικίες, μονώροφες και δώροφες που έχουν εμφανή τα σημάδια από τη φθορά του χρόνου και την εγκατάλειψη (παράρτημα, χάρτης Γ). Στην πρώτη περίπτωση η πληγωμένη κατασκευή φέρει σημάδια από ένα συγκεκριμένο

²³⁶ Andreas Huyssen, 'Authentic Ruins' in *Ruins of modernity*, ed. Julia Hell and Andreas Schonle, (Duke University Press, 2010), σελ.20

²³⁷ Barry Curtis, 'That Place where: Some Thoughts on Memory and the City', in *The Unknown City Contesting Architecture and Social Space* ed. Iain Borden, Joe Kerr, Jane Rendell, Alicia Pivaro, (MIT Press, 2000), p.61

²³⁸ D. Trigg, 2009, 'The Place of Trauma: Memory, Hauntings, and the Temporality of Ruins', in *Memory Studies*, Volume 2: Issue 1, 2009, σελ.94

γεγονός· φέρει το αποτύπωμα μιας συνθήκης, ενός ιστορικού τραύματος. Στην δεύτερη, τα ερείπια αποτελούν εμφανή δείγματα του ισχύοντος οικονομικού μοντέλου και των πρακτικών της πολιτικής εξουσίας όπως και των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούν. Πρόκειται ουσιαστικά για χαρακτηριστικά παραδείγματα του διαχωρισμού που παρουσιάζει ο Trigg ανάμεσα σε «κατεστραμμένα ερείπια (*destroyed ruins*)» και «φθαρμένα ερείπια (*decayed ruins*).»²³⁹ Στα πρώτα, η αιτία της διάλυσης της πληρότητας τους είναι η βία, ενώ στα δεύτερα η χρονική εντροπία.

Οι προσφυγικές πολυκατοικίες με τα τραύματα στις όψεις από τους πυροβολισμούς ξεχωρίζουν στο αστικό τοπίο καθώς μαρτυρούν, αυτές και μόνο, ένα ιστορικό γεγονός για το οποίο αποτέλεσαν το άμεσο χωρικό πλαίσιο. Οι πληγές που υπέστησαν στο κέλυφος τους αποτελούν τη σαφή απεικόνιση του παρελθόντος στο παρόν. Στις σημαδεμένες όψεις έχει ενσωματωθεί ένα μέρος από την ιστορία της συνοικίας. Η διατήρηση των αποτυπωμάτων που άφησαν οι μάχες των Δεκεμβριανών επιτρέπει τη διαφύλαξη του ίχνους των γεγονότων αυτών 70 χρόνια μετά. Το γεγονός της καταστροφής γίνεται το νήμα που συνδέει το παρόν της συνοικίας και της κοινωνικής ζωής με το ίδιο το ιστορικό συμβάν.

Το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα κτήρια συνεχίζουν να κατοικούνται και δεν έχουν παραδοθεί ολοκληρωτικά στις καταστροφικές δυνάμεις του χρόνου και της φύσης συμβάλει στη διατήρηση της συναισθηματικής ισορροπίας του αστικού τοπίου. Ενώ η φθορά είναι σημαντική και εμφανής, τα κτήρια δεν έχουν εγκαταλειφθεί και δεν έχουν μετατραπεί σε συντρίμια. Είναι μάρτυρες μιας καταστροφής χωρίς ωστόσο να είναι τα ίδια ολοκληρωτικά κατεστραμμένα. Στέκουν σταθερά, δυναμικοί μάρτυρες όχι μόνο του ίδιου του βίαιου γεγονότος αλλά και της αντοχής, της δύναμης και της σθεναρότητας που επέδειξαν μετά την καταστροφή.

Τα ερείπια της δεύτερης κατηγορίας βρίσκονται στη βόρεια πλευρά του οικισμού. Πρόκειται για προσφυγικές κατοικίες που εγκαταλείφθηκαν από τους ιδιοκτήτες τους. Δε δόθηκαν ωστόσο για αντιπαροχή και επομένως δεν αντικαταστάθηκαν από κάποια σύγχρονη πολυκατοικία, αλλά αφέθηκαν στο έλεος του χρόνου. Τα ερείπια αυτά μαρτυρούν τον τρόπο με τον οποίο η Καισαριανή προσπάθησε να ενταχθεί στη σύγχρονη οικιστική πραγματικότητα που υπαγορεύτηκε από τις πολιτικές δυνάμεις και το οικονομικό μοντέλο των τελευταίων δεκαετιών. Περιπατώντας κανείς στη βόρεια πλευρά του συνοικισμού ανάμεσα στα στενά σοκάκια αλλά και κατά μήκος της κεντρικής λεωφόρου Εθνικής Αντιστάσεως, είναι αδύνατο να μην αντιληφθεί πως πρόκειται για μία γειτονιά που υπήρξε κάποτε λαϊκή και προσφυγική και που μοιάζει να προσπαθεί να αποποιηθεί αυτής της, της ιδιότητας. Η εγκατάλειψη και η φθορά αποτυπώνονται στο δομημένο περιβάλλον με τρόπο emphatic κυρίως μέσα από την έντονη αντίθεση των ερειπίων με τις νεόδμητες πολυώροφες κατασκευές.

²³⁹ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.240

*Το ηρωικό ΕΑΜ
στις 24-9-47
γιορτάζει τους τρίχρονους
αγώνες του
ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*

Σύνθημα στον τοίχο της προσφυγικής πολυκατοικίας στην οδό Φώκαιας στην Καισαριανή. Τα σημάδια από τις μάχες των Δεκεμβριανών του '44 είναι ακόμα εμφανή.

εικ.23: οδός Φώκαιας 6, Καισαριανή

Περνάει τους δύο οριζόντιους δρόμους και σταματά στη μονοκατοικία με τα χορταριασμένα κεραμίδια. Βλέπει να την κατεδαφίζουν! Δεν περνούσε μέρα, προτού πάει για το στέκι να πουλήσει τσιγάρα, που να μη σταθεί σ' αυτή τη γωνιά. Αφού κρατούσε ενός λεπτού σιγή, ψιθύριζε τις πρώτες στροφές από το πένθιμο εμβατήριο. Τώρα η αχτίδα φωτίζει το ντουβάρι με το ξεθωριασμένο σύνθημα: Η ΛΕΥΤΕΡΙΑ ΔΕ ΧΑΡΙΖΕΤΑΙ. ΚΑΤΑΧΤΙΕΤΑΙ. Χαμογελά κάτω από το σύνθημα, ο λεκές από το αίμα, που με πολύ κόπο τον ξεδιαλύνει. Ή ξέρεις ότι πρόκειται για αίμα...

—Σπ. Μήλας, *Η μεγάλη απόφαση**

* Θ. Κορακάκης, *Καισαριανιώτες Συγγραφείς, Προσέγγιση*, σελ. 49

εικ.24: οδός Ανδρέα Δημητρίου, Καισαριανή

Γειτονιά προσφυγική και πυρήνας αντίστασης τόσο κατά την γερμανική Κατοχή όσο και αργότερα. Το *genius loci* της Καισαριανής μπορεί να διακριθεί σε επίπεδο αστικού περιβάλλοντος πια μόνο μέσα από τα ερειπωμένα κτήρια και τις σημαδεμένες όψεις των προσφυγικών πολυκατοικιών. Σε αυτές τις υλικές υποστάσεις αποτυπώνεται με καθαρότητα και δυναμική η ταυτότητα του συνοικισμού η οποία δεν είναι φυσικά ανεξάρτητη από τη συλλογική μνήμη της κοινωνίας που ζει στους κόλπους του.

Στο ερείπιο εκείνο που βιώνεται είναι περισσότερο η απουσία και όχι τα θραύσματα που έχουν απομείνει. Η απουσία όχι τόσο σε επίπεδο μορφής και υλικής υπόστασης- η απουσία της πόρτας ή της οροφής- αλλά σαν ίχνος μιας εποχής ή μιας συνθήκης που έχει παρέλθει. *«Μόνο εκείνο που απουσιάζει μπορεί να γίνει αντικείμενο της φαντασίας»*²⁴⁰ γράφει ο Proust. Η εμπειρία της απουσίας είναι η εμπειρία της συλλογικής μνήμης που βρίσκεται αποτυπωμένη στις φθαρμένες όψεις, στη διαλυμένη υλική υπόσταση ενός αστικού ερειπίου του οποίου η ίδια η ύπαρξη είναι με κάποιο τρόπο μέρος της ζωής του κοινωνικού συνόλου.

Το μνημείο του Σκοπευτηρίου αποτυπώνει μία τραυματική πραγματικότητα που έλαβε χώρα στον συγκεκριμένο τόπο. Είναι μία συμπαγής οντότητα που εκφράζει δυναμικά την ουσία του τόπου της θυσίας. Δεν ξεφεύγει ωστόσο πέρα από τα όρια του χώρου στον οποίο βρίσκεται. Δε διαχέεται εννοιολογικά ή συμβολικά στην πόλη. Το ερείπιο από την άλλη είναι μια διαδικασία· μια συνθήκη σε εξέλιξη. Στην υλική του υπόσταση αποτυπώνονται οι στρώσεις του χρόνου χωρίς κάποια εξωτερική παρεμβολή. Ο χρόνος αφήνει μέσα από τη φθορά, το σημάδι του στην ύλη του ερειπίου. Στο μνημείο αποτυπώνεται ένα γεγονός, ενώ στο ερείπιο, η διάρκεια. Τα ερείπια της Καισαριανής δεν αποτυπώνουν στην υλικότητα του αστικού περιβάλλοντος το ίχνος ενός συγκεκριμένου γεγονότος μονάχα. Λειτουργούν περισσότερο ως ζωντανοί και ενεργοί καταγραφείς του χρόνου και για το λόγο αυτό συνιστούν φορείς της συλλογικής μνήμης. *«Το ερείπιο δεν μας φέρνει πίσω σε ένα καθορισμένο χρονικό σημείο. Αντ' αυτού υποδηλώνει ένα απεριόριστο ενδεχόμενο χρονικών σημείων.»*²⁴¹

Το μνημείο είναι στατικό ενώ το ερείπιο δυναμικά μεταβαλλόμενο. Στόχος του μνημείου είναι να τιμήσει τους νεκρούς και να παρηγορήσει, να επουλώσει με κάποιο τρόπο το συλλογικό κοινωνικό τραύμα και να αξιώσει για τα θύματα μια θέση στην αιωνιότητα και την αθανασία. Σκοπός του ερειπίου είναι να προκαλέσει και να φέρει τη συλλογική μνήμη μέσα στον αστικό ιστό, να την καταστήσει μέρος της καθημερινής κοινωνικής πραγματικότητας· να επικοινωνήσει την παροδικότητα και τη φθορά ως συστατικά της ιστορικής συνέχειας και της κοινωνικής αλήθειας.

Στην Καισαριανή το μνημείο στέκει ακίνητο και άκαμπο σε ένα σημείο του αστικού τοπίου συγκεκριμένο και αυστηρά καθορισμένο και απαιτεί από την κοινωνία να κατευθυνθεί προς αυτό μελετημένα. Το μνημείο αποτελεί το τέλος μιας προγραμματισμένης κίνησης, τον

²⁴⁰ M. Proust, 1949, *Remembrance of Things Past, Vol. II*, trans. Moncrieff Scott and Blossm Frederick, (New York: Random House, 1949), σελ.996

²⁴¹ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.239

σκοπό. Τα ερείπια από την άλλη πλευρά, βρίσκονται στον αστικό ιστό διάσπαρτα, μικροί πυρήνες μνήμης σε ένα νεόδμητο σύγχρονο περιβάλλον. Εκπλήσσουν τον παρατηρητή καθώς ξεπροβάλλουν ξαφνικά μπροστά του. Εκεί ακριβώς έγκειται η δυναμική τους. Τα ερείπια συνιστούν μέρος της κίνησης στην πόλη, κομμάτι της βιωματικής εμπειρίας του αστικού τοπίου. Τόσο το μνημείο στο Σκοπευτήριο όσο και τα αστικά ερείπια συνιστούν τόπους και η αντίληψη και κατανόηση τους απευθύνεται στη βιωματική εμπειρία. Η σύνδεση ωστόσο του τόπου με τη συλλογική μνήμη καθίσταται προφανής στο μνημείο ενώ αντίθετα στο αστικό ερείπιο είναι μια διαδικασία υπό εξέλιξη την οποία ο εμπλεκόμενος παρατηρητής καλείται να εξερευνήσει.

Εδώ πέσαμε . Παιδιά του λαού . Γνωρίζετε γιατί .
Γυμνοί , κατάσαρκα φορώντας τις σημαίες ,
-η Ελλάδα τις έρραψε με ουρανό και άσπρο κάμποτο -.
Ακούσατε τις ομβροντίες στα μυστικόφωτα αττικά χαράματα .
Είδατε τα πουλιά , που πέταξαν αντίθετα στις σφαίρες
αγγίζοντας με τα φτερά τους ,τον ανατέλλοντα πυρφόρον .
Είδατε τα παράθυρα της γειτονιάς ν'ανοίγουνε στο μέλλον .
Εμείς , μερτικό δε ζητήσαμε ....Τίποτα ...Μόνον
θυμηθείτε το : αν η ελευθερία
δεν βαδίζει στα χνάρια του αίματός μας ,
εδώ θα μας σκοτώνουν κάθε μέρα . Γεια σας .

—Γιάννης Ρίτσος, Σκοπευτήριο Καισαριανής

Καισαριανή των κοινοχρήστων αποχωρητηρίων, του γαλατά που προπαγάνδιζε για τη Ρουσία και τον περιλάβαιναν οι Βουρλιώτες με τις νταγιάκες. Καισαριανή των κατοχικών γαϊδουροκεφαλών, ματσετών, σφερδουκλοκεφτέδων, σ' ευχαριστώ που ανατράφηκα μες στα στενά σου. Τι να πει και τι να μολογήσει κάποιος που θα 'ζησε στο Μεσολόγγι; Βαραίνει πάνω του το παρελθόν κι ο μύθος. Γι' αυτόν όλα είναι τελειωμένα όταν τα πλησίαζε, ακόμα κι η φθορά του χώρου συντελέστηκε πριν απ' αυτόν.

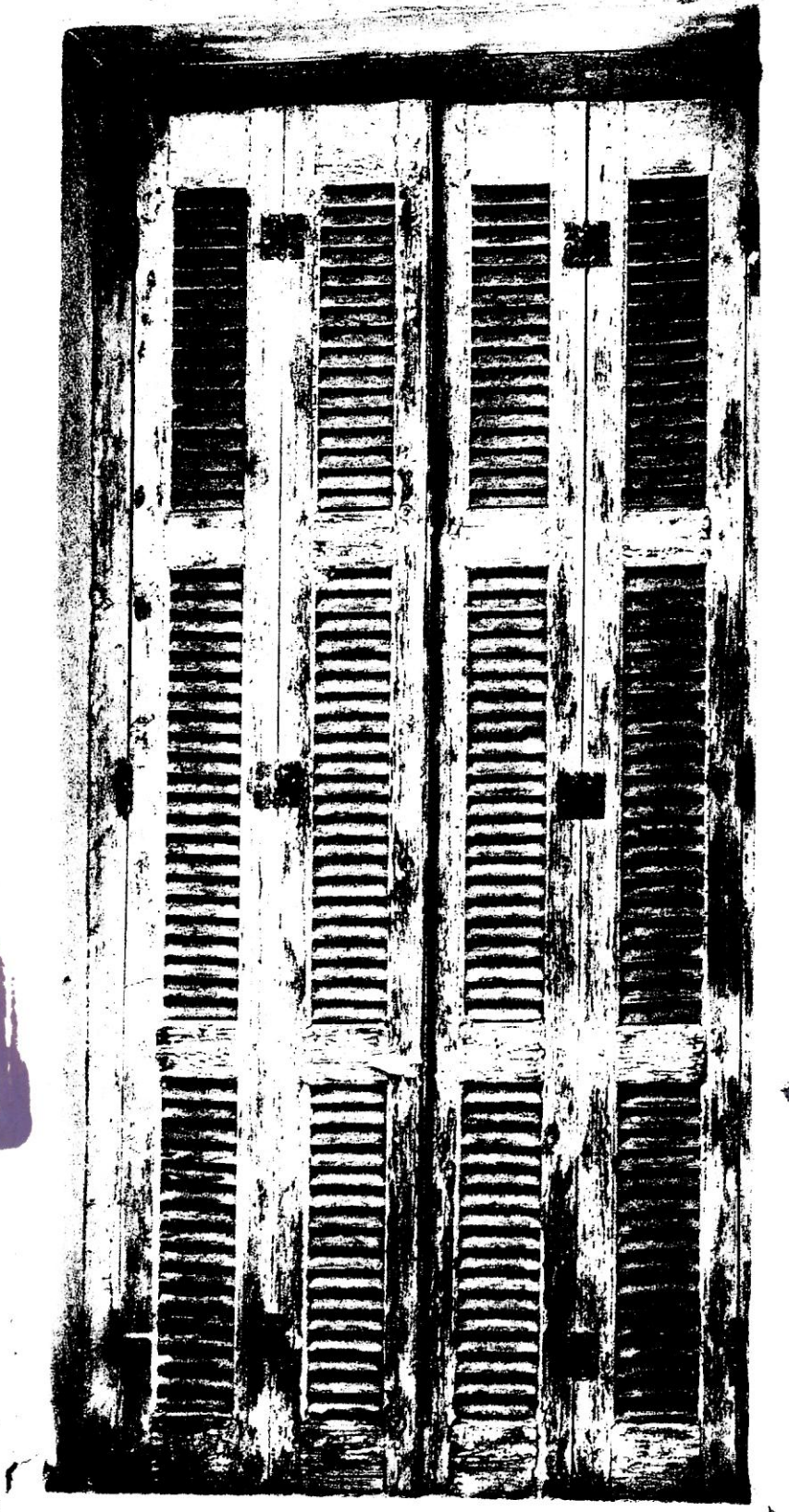
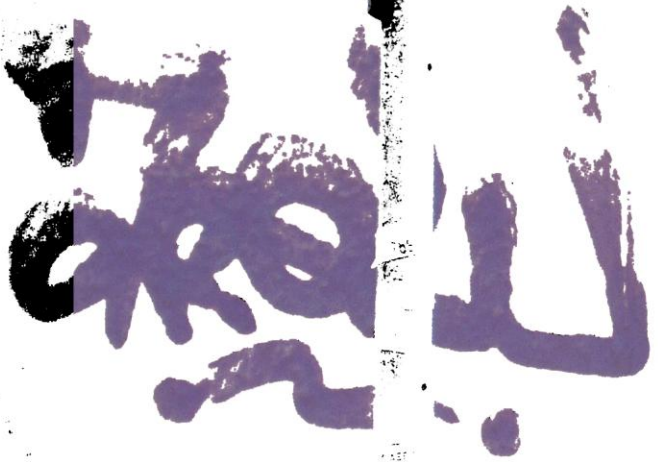
-Μ. Χάκας, η Τοιχογραφία

εικ.26: οδός Νέας Εφέσου και Λεωνίδα Μανωλίδη, Καισαριανή

επίλογος

Επίλογος

Η μνήμη, γράφει ο Lynch, δεν μπορεί να διατηρεί τα πάντα· αν μπορούσε θα οδηγούμασταν σε έναν κατακλυσμό από δεδομένα.²⁴² Όλες οι πληροφορίες περνούν από μια διαδικασία επιλογής και οργάνωσης ώστε να διατηρηθούν στη μνήμη οι πλέον σημαντικές. Η διαφύλαξη του παρελθόντος είναι σημαντική στο βαθμό όμως που δεν ισοδυναμεί με άρνηση του παρόντος και της συνέχειας. Καθίσταται έτσι η λήθη μέρος της μνήμης και στοιχείο της διαδικασίας που λαμβάνει χώρα είτε στο ατομικό υποσυνείδητο του εκάστοτε υποκειμένου, είτε και στο κοινό υποσυνείδητο της κοινωνίας, όταν πρόκειται για τη συλλογική μνήμη.

«Κανείς δεν επιθυμεί να διατηρήσει την παιδική ηλικία του ανέπαφη, με όλους τους χαρακτήρες, τις συνθήκες και τα συναισθήματα. Θέλει να την απλοποιήσει και να διαμορφώσει ένα μοντέλο προς μίμηση, να ζωντανέψει τις σημαντικές στιγμές της, να παραλείψει τις κενές περιόδους, να νιώσει τα μυστηριώδη ξεκινήματα της, να μαλακώσει τα οδυνηρά συναισθήματα της- να την αλλάξει δηλαδή σε μια θεατρική αφήγηση.»²⁴³

«Η μνήμη και η λήθη έχουν με κάποιο τρόπο την ίδια σχέση που μοιράζονται η ζωή με το θάνατο»²⁴⁴ σημειώνει ο Augé. Είναι τα δύο μέρη μιας αμφίπλευρης συνθήκης και το ένα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το άλλο. Για να συνεχιστεί η ζωή πρέπει να υπάρχει ο θάνατος, και ο θάνατος υπάρχει ως το πέρας της ζωής. Είναι ουσιαστικά ένας συνεχής κύκλος. Από τη μία πλευρά ο θάνατος υπάρχει στο παρελθόν και αποτελεί κομμάτι της μνήμης ενώ από την άλλη βρίσκεται στο μέλλον και αποτελεί μια βεβαιότητα για την εξέλιξη της ύπαρξης ενσωματώνοντας παράλληλα την πιθανότητα της λήθης.

Η ομαλή εξέλιξη της κοινωνικής ζωής προϋποθέτει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη συλλογική μνήμη και τη λήθη. Οποιαδήποτε ροπή προς μία από τις δύο κατευθύνσεις οδηγεί σε κοινωνίες προβληματικές που είτε βρίσκονται γαντζωμένες στο παρελθόν και αρνούνται την ομαλή πορεία προς το μέλλον και την εξέλιξη, είτε αντιμετωπίζουν τον αστικό χώρο σαν *tabula rasa* αγνοώντας οτιδήποτε σχετίζεται με το παρελθόν. «Ό,τι είναι αλήθεια για το παρελθόν είναι πιθανά αλήθεια και για το μέλλον»²⁴⁵ γράφει ο Augé. Όταν οι κοινωνικές δυνάμεις πορεύονται με άξονα την ολική λήθη του παρελθόντος αντιμετωπίζουν διαρκώς τον κίνδυνο να επαναλάβουν αποτυχημένες πρακτικές και να βρεθούν εκ νέου υπό το καθεστώς δυσμενών συγκυριών που έλαβαν χώρα σε κάποιο προηγούμενο χρονικό διάστημα. Ο Lynch σημειώνει χαρακτηριστικά πως τα γεγονότα του παρελθόντος σχετίζονται με ενδεχόμενα του παρόντος καθώς είναι πιθανό «να ερμηνεύουν

²⁴² Kevin Lynch, *What Time is this Place*, (the MIT Press, 1972), σελ.36

²⁴³ Ibid., σελ.62

²⁴⁴ Marc. Augé, *Oblivion*, trans. Marjolijn de Jager, (University of Minnesota Press, 2004), σελ.14

²⁴⁵ Augé, *Non-Places*, σελ.xvii

απίες ή να επισημαίνουν πιθανά αποτελέσματα. 'Η μπορεί να δίνουν μια αίσθηση του μέτρου ώστε να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση των δυσκολιών στο παρόν.»²⁴⁶

Στα πλαίσια του αστικού περιβάλλοντος οι μορφές που συνιστούν κατεξοχήν τους προφανείς εκφραστές της συλλογικής μνήμης είναι τα μνημεία. Στην περίπτωση της Καισαριανής ωστόσο φάνηκε πως το ρόλο αυτό μοιράζονται εξίσου τα αστικά ερείπια. Τα τελευταία δε λειτουργούν ως φορείς της συλλογικής μνήμης που σχετίζεται με ένα συγκεκριμένο γεγονός μεγάλης σπουδαιότητας- το θάνατο ενός σημαντικού προσώπου, την έναρξη μιας επανάστασης ή ενός κινήματος, την πτώση ενός καθεστώτος. Εκείνο που διαφυλάττουν είναι ορισμένα σημαντικά στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας του οικισμού.

Στα αστικά ερείπια της Καισαριανής η διαλεκτική μνήμης και λήθης αποκτά τη δυναμική της ενσωμάτωση. Ακόμα και στις προσφυγικές πολυκατοικίες με τις σηματοδεδεμένες όψεις, οι κατεστραμμένες υλικότητες αποτελούν ουσιαστικά αποτυπώσεις του χρόνου και των διαδοχικών φάσεων από τις οποίες η συνοικία πέρασε. Από το ιστορικό γεγονός που οδήγησε στην ίδια τη θεμελίωση των κτισμάτων έως το συμβάν που προκάλεσε τις καταστροφές ή τις συνθήκες που οδήγησαν στην εγκατάλειψη τους και έως την απώλεια της μορφολογικής τους πληρότητας και την εγκατάσταση της απουσίας στις διαλυμένες υλικές υποστάσεις, τα ερείπια μαρτυρούν την πορεία της συνοικίας στο χρόνο. Χωρίς να εστιάζουν σε κάποιο συγκεκριμένο γεγονός αποκλειστικά, αποτελούν μνημεία που ζωντανεύουν τις διαδοχικές τραυματικές εμπειρίες της Καισαριανής, της πόλης των προσφύγων, των εκτελέσεων από τους Ναζί, των δώξεων και των εξοριών και της αντιπαροχής.

Τίθεται ωστόσο το ζήτημα του μέλλοντος των ερειπίων. Η ώσμωση της φθοράς και του χρόνου εντοπίζεται και αξιολογείται ως σημαντική για τη διατήρηση και αναβίωση της συλλογικής μνήμης ενός τόπου αλλά η προοπτική αυτών των ιδιαίτερων μορφολογικών υποστάσεων συνιστά αντικείμενο περεταίρω διερεύνησης. Ο Trigg σημειώνει πως «*το μέλλον του ερειπίου μπορεί να εννοηθεί μόνο στα πλαίσια της ενεργούς του αποσύνθεσης. Η παρακμή του ερειπίου συμβαίνει όταν μετατρέπεται αυτό σε προϊόν, σε τεχνούργημα.*»²⁴⁷ Το ερείπιο καταστρέφεται όταν γίνει προϊόν και άρα όταν αποκτήσει αξία εμπορική· όταν για κάποιο λόγο προσελκύσει το κεφάλαιο και γίνει αντικείμενο συναλλαγής και εκμετάλλευσης οπότε είτε κατεδαφίζεται για να απελευθερώσει τη γη που καταλαμβάνει, είτε αποκαθίσταται. Σε κάθε περίπτωση η φθορά ανακόπτεται και το ερείπιο παύει να είναι ερείπιο. Η οντότητα εκείνη η οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αποτελεί μία νέα σύνθεση της αρχικής κατασκευής, της φθοράς, του χρόνου, της φύσης και του ανθρώπου, διαλύεται.

²⁴⁶ Lynch, *What Time is this Place*, σελ.36

²⁴⁷ Trigg, *The Aesthetics of Decay*, σελ.249

Ο Huyssen αναφέρει πως «η εποχή του αυθεντικού ερειπίου έχει πια τελειώσει.[...] Ζούμε στην εποχή της συντήρησης, της αποκατάστασης και των αυθεντικών επανεκτελέσεων.»²⁴⁸

Η αποδοχή της παρουσίας της φθοράς στους κόλπους της πόλης συνιστά σημαντική πρόκληση για το κοινωνικό σύνολο καθώς συνοδεύεται αυτή από ενδείξεις υποβάθμισης και περιθωριοποίησης του ευρύτερου αστικού χώρου. Η παραπάνω συνθήκη σε συνδυασμό με την απουσία συγκεκριμένης επίσημης λειτουργίας που συνοδεύει συνήθως τα ερείπια, τα καθιστά ευάλωτα σε προγράμματα ή προτάσεις αποκατάστασης στο πλαίσιο διαδικασιών αναβάθμισης, αναζωογόνησης ή αναμόρφωσης του αστικού χώρου. Είναι συνήθως ιδιωτικά συμφέροντα που δρουν ως χορηγοί για τέτοιου είδους ευρείας κλίμακας αποκαταστάσεις ολόκληρων γειτονιών. «Το παρελθόν πουλάει καλύτερα από' ότι το παρόν»²⁴⁹ και προσελκύει κεφάλαια που επενδύουν στη συντήρηση και αποκατάσταση του. Στην ουσία είναι η ίδια αιτία που οδήγησε στη δημιουργία του ερειπίου, η κοινωνία του κεφαλαίου και η καταναλωτική της διάσταση, που οδηγεί και στην διαμόρφωση της τάσης για εκμετάλλευση του.

Η αποκατάσταση των ερειπίων εγείρει ερωτήματα που αφορούν στην πηγή της χρηματοδότησης, τη χρήση που θα οριστεί για τα νέα κτήρια, το βαθμό της αποκατάστασης τους και την κλίμακα επέκτασης του έργου, αν αφορά δηλαδή μικρό αριθμό ερειπίων ή το σύνολο αυτών σε μια συνοικία όπως η Καισαριανή. Σε κάθε περίπτωση μια διαδικασία εξωγενούς επέμβασης στην υλικότητα ενός ερειπίου επηρεάζει σαφώς τη διάσταση του ως φορέα της συλλογικής μνήμης καθώς χάνεται το βασικό πλεονέκτημα που είχε αυτό έναντι του μνημείου. Χάνεται δηλαδή η εσωτερικότητα του, η ανεξαρτησία της οντότητας του από οποιοσδήποτε δυνάμεις εξουσίας ή στρατηγικές και συμφέροντα που πιθανόν να κρύβονται πίσω από την ανέγερση ενός μνημείου.

Ο Rossi αναφερόμενος στην ταυτότητα σημειώνει πως «είναι κάτι ιδιαίτερο, ειδικό, είναι όμως και επιλογή.»²⁵⁰ Η διατήρηση της ταυτότητας είναι επίσης επιλογή. Έτσι μπορεί να υποστηρίξει κάποιος πως επιλογή είναι και η συμπεριφορά απέναντι στα αστικά ερείπια που μετουσιώνουν και εκφράζουν την ταυτότητα του οικισμού, μέρος της οποίας αποτελεί και η συλλογική του μνήμη. Η ευθύνη της επιλογής μοιράζεται εξίσου στις κοινωνικές δυνάμεις και τα συστήματα εξουσίας. Ο Woodward γράφει, «είναι οι προσδοκίες της κοινωνίας για ειρήνη- ή μάλλον είναι η ερμηνεία των επιθυμιών της κοινωνίας από τους κυβερνώντες - που καθορίζουν αν ένα ερείπιο θα ανοικοδομηθεί εκ νέου, θα αντικατασταθεί ή θα διατηρηθεί.»²⁵¹

²⁴⁸ Huyssen, 'Authentic Ruins', σελ.27

²⁴⁹ Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, (California: Stanford University Press, 2003), σελ.20

²⁵⁰ Rossi, *Επιστημονική Αυτοβιογραφία*, σελ.48

²⁵¹ Woodward, *In Ruins*, σελ.208

Βιβλιογραφικές αναφορές

1. Adorno W. Theodor, 'Valery Proust Museum'. *Prisms*, translated by Samuel and Shierry Weber, the MIT Press, 1988, σελ. 173-186.
2. Agamben Giorgio, **Χρόνος και Ιστορία: κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς**. μετάφραση Δ. Αρμάος, εκδόσεις Ίνδικτος, 2003.
3. Augé Marc, **Non-places: An introduction to Supermodernity**. published by Verso, 2008.
4. Augé Marc, **Oblivion**. translated by Marjolijn de Jager, University of Minnesota Press, 2004.
5. Benjamin Walter, 'The work of art in the age of mechanical reproduction'. *Illuminations*, translated by Harry Zohn, edited by Hannah Arendt, New York, Pimlico, 1999.
6. Benjamin Walter, 'Some Motifs in Baudelaire'. *Illuminations*, translated by Harry Zohn, edited by Hannah Arendt, New York, Pimlico, 1999.
7. Boyer Christine, **The City of Collective Memory: its Historical Imagery and Architectural Entertainments**. the MIT Press, 1988.
8. Burke Edmund, **A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful**. edited by A. Phillips, Oxford University Press, 1990.
9. Casey S. Edward, 'Public Memory in Place and Time'. *Public Memory*, edited by Kendall Phillips University of Alabama Press, 2004, σελ.17-44.
10. —, **Getting back into Place: Toward a renewed Understanding of the Place-World**. Indiana University Press, 2000.
11. —, **The Fate of Place: a philosophical history**. University of California, 1997.
12. —, 'Keeping the Past in Mind', in *The Review of Metaphysics*, Vol. 37, No. 1, Sep. 1983, σελ.77-95.
13. —, **Remembering, a Phenomenological Study**, Indiana University Press, 2000
14. Connerton Paul, **How societies remember**. Cambridge University Press, 2006.
15. Crinson Mark, 'Urban memory, an Introduction'. *Urban memory, History and amnesia in the modern city*, edited by Mark Crinson, Routledge, 2005, σελ.xi-xx.
16. Curtis Barry, 'That Place where: Some Thoughts on Memory and the City'. *The Unknown City Contesting Architecture and Social Space* edited by Iain Borden, Joe Kerr, Jane Rendell, Alicia Pivaro, MIT Press, 2000, σελ.54-67.
17. Debord Guy, **Society of the Spectacle**. Detroit, Black and Red, 2010.
18. De Certeau Michael, **The Practise of Everyday Life**. translated by Steven Rendall, University of California Press, 1988.
19. Halbwachs Maurice, **On Collective Memory**. edited by Coser A. Lewis, University of Chicago Press, 1992.
20. Harvey David, **Justice nature and the Geography of Difference**. Blackwell Publishers, 1996.
21. Hayden Dolores, **The Power of Place, Urban Landscapes as Public History**. MIT press, 1995.

22. Heidegger Martin, 'The origin of the work of art'. *Heidegger: Off the Beaten Track*, edited and translated by J.Young and K. Haynes, Cambridge University Press, 2002, σελ.1-56
23. Hetzler M. Florence, 'The Aesthetics of Ruins: A New Category of Being'. *Journal of Aesthetic Education*, Vol. 16, No. 2, Summer, 1982, published by University of Illinois Press, σελ.105-108.
24. Hetzler M. Florence, 'Causality: Ruin Time and Ruins'. *LEONARDO*, Vol.21, No.1, 1988, σελ.51-55.
25. Huyssen Andreas, 'Authentic Ruins'. *Ruins of modernity*, edited by Julia Hell and Andreas Schonle, Duke University Press, 2010, σελ.17-28.
26. Huyssen Andreas, ***Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory***, Stanford University Press, California, 2003.
27. Jacobs Jane, ***The death and life of great American cities***. Vintage books edition, 1992.
28. Lefèbvre Henri, ***Writings on Cities***. translated and edited by Eleonore Kofman, Elizabeth Lebas, Blackwell, 2000.
29. —, ***The Production of Space***. translated by Donald Nicholson-Smith, Blackwell, 1991.
30. Lynch Kevin, ***The Image of the City***. the MIT Press, 1990.
31. —, ***What time is this Place***. the MIT Press, 1972.
32. Merleau-Ponty Maurice, ***Phenomenology of Perception***. translated by C. Smith, Routledge Classics, 2005
33. Mumford Lewis, 'What is a City'. *The City Reader*, edited by Richard T. LeGates and Frederic Stout, Routledge, 2002, σελ.92-96.
34. Nora Pierre, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire'. *Representations*, No.26, Spring 1989, σελ.7-24.
35. Norberg-Schulz Christian, ***Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture***. Rizzoli, New York, 1979.
36. Pallasmaa Juhani, 'The Geometry of Feeling, A look at the Phenomenology of Architecture'. *Scala: Nordic Journal of Architecture and Art*, 4, 1986, σελ.22-25.
37. Proust Marchel, ***Remembrance of Things Past, Vol.I***. translated by C. K Scott Moncrieff, New York, Henry Holt and Company, The Project Gutenberg EBook, 2009.
38. Proust Marcel, ***Remembrance of Things Past, VII***. translated by Moncrieff Scott and Blossm Frederick, Random House, New York, 1949.
39. Puff Helmut, 'Ruins as models, Displaying Destruction in the Postwar Germany'. *Ruins of Modernity*, edited by Julia Hell and Andreas Schonle, Duke University Press, 2010, σελ.253-269.
40. Riegl Alois, 'The Modern Cult of Monuments: Its essence and Its Development'. translated by Kurt W. Foster and D. Ghirardo, in: *Oppositions Reader*, Princeton Architectural Press, 1998, p.621-651.

41. Simmel Georg, 'The Ruin'. *Georg Simmel, 1858-1918: a collection*, edited by Kurt H. Wolff, Ohio State University Press, 1959, σελ.259-266.
  42. Stead Naomi, 'The Value of Ruins: Allegories of destruction in Benjamin and Speer'. *Form/Work*, number 6, October 2003, σελ.51-64.
  43. Trigg Dylan, ***The aesthetics of decay***. Peter Lang Publishing, New York, 2006.
  44. —, "The place of trauma: Memory, hauntings, and the temporality of ruins". *Memory Studies*, Volume 2: Issue 1, 2009, σελ.87-101.
  45. Tuan Yi-Fu, 'Space and Place: Humanistic Perspective'. *Philosophy in Geography* edited by S. Gale and G. Olsson, Volume 20, 1979, pp 387-427.
  46. Woodward Christopher, ***In Ruins***. Vintage Books, New York, 2003
  47. Huyssen Andreas, ***Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory***, Stanford University Press, 2003
-
48. Αριστοτέλης, ***Φυσική Ακροασίς (Φυσικά), βιβλία Γ, Δ***. μετάφραση Η.Π. Νικολούδης, Κάκτος, 1997.
  49. Βασιλείου Ι.-Αρχιτέκτονος, ***Η λαϊκή κατοικία***. Αθήνα, 1944
  50. Δεσποτόπουλος Ι.Γ., 'Πολεοδομική'. *Τεχνικά χρονικά*, ετ. Β', τ.4, τεύχ.39, 1933, σελ.756-773.
  51. Heidegger Martin, ***Κτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι***. μετάφραση Ξηροπαίδης Γιώργος, Πλέθρον, 2008.
  52. Καλβίνο Ίταλο, ***Οι αόρατες πόλεις***. μετάφραση: Ανταίος Χρυσσοτομίδης, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2004.
  53. Μαρξ-Καουτσκι, ***το Κεφάλαιο, επίτομο, εκλαϊκευμένο***. Μετάφραση Β. Κοραή, Αθήνα, Ηνίοχος, 1965.
  54. Νικολαΐδου Σήλια, ***Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου***. εκδόσεις Παπαζήση, 1993.
  55. Ουγκώ Βίκτωρ, ***Η Παναγία των Παρισίων***. μετάφραση: Παππάς Α., Χατζάκη Β., εκδόσεις Σμίλη, 2005.
  56. Πάγκαλος Παναγιώτης, ***Η σημασία του χρόνου στην αρχιτεκτονική του Aldo Rossi***. Gutenberg, 2012.
  57. Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Γ., ***Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών***, Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών, ΕΜΠ, 2006.
  58. Παπαδοπούλου Τέτα, επιμέλεια, μεταφράσεις, ***του Κορνήλιου Καστοριάδη***. εκδόσεις Πόλις, 2000.
  59. Πλάτων, ***Τίμαιος ή περί φύσεως, Κριτίας ή Ατλαντικός***. Μετάφραση φιλολογική ομάδα Κάκτου, Κάκτος, 1993
  60. Rossi Aldo, ***Η αρχιτεκτονική της πόλης***. μετάφραση Πετρίδου Β., University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1991.
  61. —, ***Επιστημονική αυτοβιογραφία***. μετάφραση Κ. Πατέστος, βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1995.

62. Thomson Paul, **Φωνές από το παρελθόν, προφορική ιστορία**. μετάφραση: Ρ.Β. Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος, Πλέθρον, 2002.
-
63. Κακουλίδης Γιάννης, **Καισαριανή: τα πέτρινα και τα κατοπινά χρόνια**. εκδόσεις Έναστρον, 2013.
64. Κορακάκης Γ. Θανάσης, **Καισαριανιώτες συγγραφείς, προσέγγιση**. εκδόσεις Κοροντζή, 2010.
65. Κουβάς Γιάννης, **Το διάβα της Καισαριανής**. εκδόσεις Θ. Φασούλα, 1996.
66. Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, 'Τὸ Θαῦμα τῆς Καισαριανῆς (1901)'. Α. Παπαδιαμάντης: *Άπαντα, τόμος Τρίτος*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα, 1984, σελ. 353-359.
67. Τζόκας Σπύρος, 'Η ένταξη των προσφύγων στην Ελληνική κοινωνία και η εγκατάσταση στην Καισαριανή'. *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και γενικής παιδείας, Απρίλιος 1997, σελ.119-126.
68. Φωτεινού- Ευσταθιάδου Δέσποινα, **Τετράγωνο 32**. εκδόσεις Οδυσσέας, 1979.
69. **Οι ανατολικές συνοικίες τον Δεκέμβρη του 1944**. Εκδοση της 6^{ης} Αχτίδας της Κ.Ο.Α 1945, ιστορικές εκδόσεις, Αθήνα, 1976.
70. Δήμος Καισαριανής, **Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2007-2010**. Σεπτέμβριος 2008, Δ.Ε.Α.Κ- Σ. Κατής, Π. Τότσικας.
-

Άλλες πηγές:

71. Γεωργακοπούλου Φωτεινή, 'Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά'. *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor*, 1/12/2002, URL: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5944>
72. Κατσάπης Κωνσταντίνος, 'Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο'. *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor*, 22/7/2002, URL: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5879>
73. Μαυρωτάς Τάκης, 'Η φωτεινή σμίλη μεταμορφώνει το κάρβουνο'. URL: http://fanakidis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=244&Itemid=193&lang=el
74. Σιάφκος Χρίστος, 'Ξαναζωντανεύουν τα «πληγωμένα» σπίτια της Καισαριανής'. Ελευθεροτυπία, 21.01.2013, URL: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=337546>
75. Φιλιππίδης Δημήτρης, 'Η Πολεοδομία στην Ελλάδα', 2/6/2005, URL: www.greekarchitects.gr
76. Φωτάκη Αλεξάνδρα, 'Πρωτομαγιά 1944, Θυσιαστήριο της Λευτεριάς', *Ριζοσπάστης*, 30/4/2004, URL: <http://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=30/4/2004&id=4429&pageNo=13&direction=-1>
77. Χάκκας Μάριος, 'Η τοιχογραφία'. Last modified: Οκτώβριος 30,2013 URL: http://www.sarantakos.com/kibwtos/mazi/xakkas_toixografia.html
78. Χάκκας Μάριος, 'Σκοπευτήριο Καισαριανής', Last modified: Οκτώβριος 30,2013,

URL: <http://1lykaisar-a3-apol.wikispaces.com/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%9F%CE%A3+%CE%A7%CE%91%CE%9A%CE%9A%CE%91%CE%A3>

79. 'Ευτυχία Μουρική', Last modified: Οκτώβριος 30,2013
URL: <http://www.kemipokessariani.gr/index.php/component/content/article/14sample-data-articles/126-eutyx-a-mour-k>
80. 'Η Πρωτομαγιά στην ποίηση (Ρίτσος, Σεφέρης, Βάρναλης)', Last modified: Οκτώβριος 30,2013, URL: <http://www.24grammata.com/?p=12517>
81. 'Η μηχανή του χρόνου-1944, η Μάχη της Αθήνας, β'μέρος', 27/1/2012
URL: <http://www.youtube.com/watch?v=STZRIKG0Dzc>
82. 'Καισαριανή: το πορτρέτο ενός προσφυγικού συνοικισμού τη δεκαετία του '30'. συνέντευξη με τη Δόμνα Σαμίου. Last modified: Οκτώβριος 30,2013
URL: <http://www.domnasamiou.gr/?i=portal.el.domna-talks&id=229>
83. 'Σβήνει η Αθήνα μιας άλλης εποχής'. Καθημερινή 07-01-01 URL: [http://news.kathimerini.gr/4dagi/w/articles/ell_9_7/01/01_I7064978=I7064978=I01&01-0101!cod70101\\$40629.html](http://news.kathimerini.gr/4dagi/w/articles/ell_9_7/01/01_I7064978=I7064978=I01&01-0101!cod70101$40629.html)
84. 'Συζήτηση με τον ιστορικό Μενέλαο Χαραλαμπίδη'. Last modified: Οκτώβριος 30,2013
URL: <http://www.rednotebook.gr/details.php?id=8315>
85. 'Υμηπτός, το μενεξεδένιο βουνό'. αφιέρωμα, Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 28 Σεπτεμβρίου 1997 URL: <http://news.kathimerini.gr/archive-editions/article/7days/1997/1997.html>

Αναφορές εικονογράφησης

Εικ.1: <http://www.kesariani.gr/kesariani.php>

Εικ.2: <http://2gym->

kaisar.att.sch.gr/autosch/joomla15/oldwebpage/index.php?q=mikraasia

Εικ.3: <http://eliaserver.elia.org.gr/elia/site/content.php>

Εικ.4: <http://eliaserver.elia.org.gr/elia/site/content.php>

Εικ.5: <http://2gym->

kaisar.att.sch.gr/autosch/joomla15/oldwebpage/index.php?q=mikraasia

Εικ.6: http://hellas.teipir.gr/Thesis/Kesariani/greek_version/prosfiges.htm

Εικ.7: <http://eliaserver.elia.org.gr/elia/site/content.php>

Εικ.8: <http://eliaserver.elia.org.gr/elia/site/content.php>

Εικ.9: μοντάζ με τις πρωτότυπες φωτογραφίες από τις ιστοσελίδες:

http://kokkinofakelos.blogspot.gr/2012_04_01_archive.html και

http://kokkinofakelos.blogspot.gr/2011/04/blog-post_04.html

Εικ.10: <http://www.kemipokessariani.gr/index.php/2012-12-04-17-01-54/2012-12-04-17-02-55/2012-12-07-10-01-27>

Εικ.11: http://noctoi.blogspot.gr/2010/07/blog-post_14.html

Εικ.12-26: από προσωπικό αρχείο

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

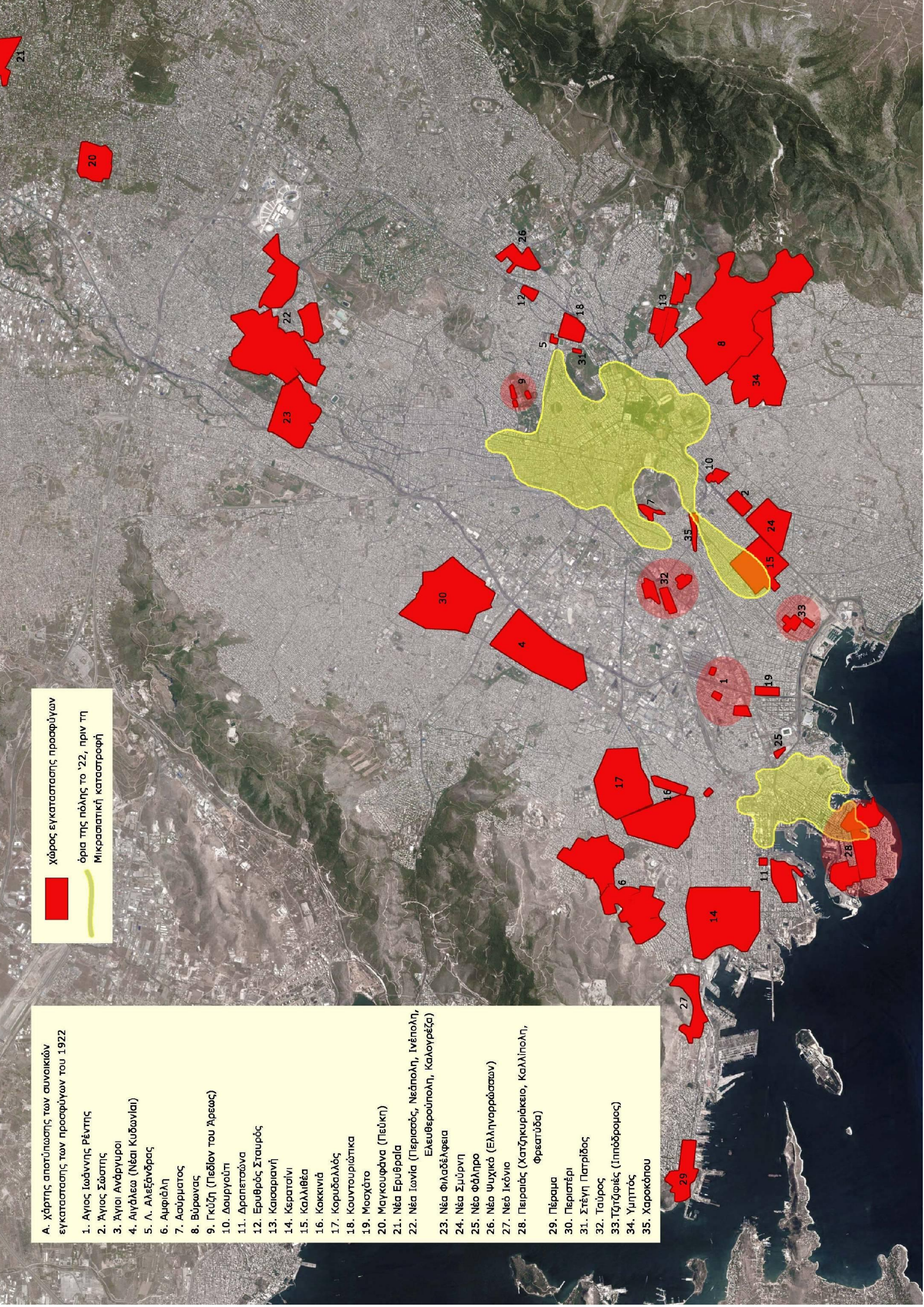
Α. Χάρτης αποτύπωσης των συναικιών εγκατάστασης των προσφύγων του 1922

1. Άγιος Ιωάννης Ρέντης
2. Άγιος Σώστης
3. Άγιοι Ανάργυροι
4. Αιγύλω (Νέαι Κυθωνίαι)
5. Λ. Αλεξάνδρας
6. Αμφιάλη
7. Ασύρματος
8. Βύρωνας
9. Γκύζη (Πεδίον του Άρεως)
10. Δουρνούπι
11. Δραπετσώνα
12. Ερυθρός Σταυρός
13. Καισαριανή
14. Κερατσίνι
15. Καλλιθέα
16. Κοκκινιά
17. Κορυδαλλός
18. Κουντουριώτικα
19. Μοσχάτο
20. Μαγκουφάνα (Πεύκη)
21. Νέα Ερυθράρα
22. Νέα Ιωνία (Περισσός, Νεάπολη, Ινέπολη, Ελευθερούπολη, Καλογρέζα)
23. Νέα Φιλαδέλφεια
24. Νέα Σύνωρη
25. Νέο Φάληρο
26. Νέο Ψυχικό (Ελληνορρῶσσαν)
27. Νεό Ικόνιο
28. Πειραιάς (Χατζηκυριακείο, Καλλιόλη, Φρεστυδα)
29. Πέραμα
30. Περιστερί
31. Στέγη Πατρίδος
32. Ταύρος
33. Τζηφιές (Ιπποδρόμος)
34. Υμηττός
35. Χαροκόπου

Χώρος εγκατάστασης προσφύγων

Όρια της πόλης το '22, πριν τη Μικρασιατική καταστροφή

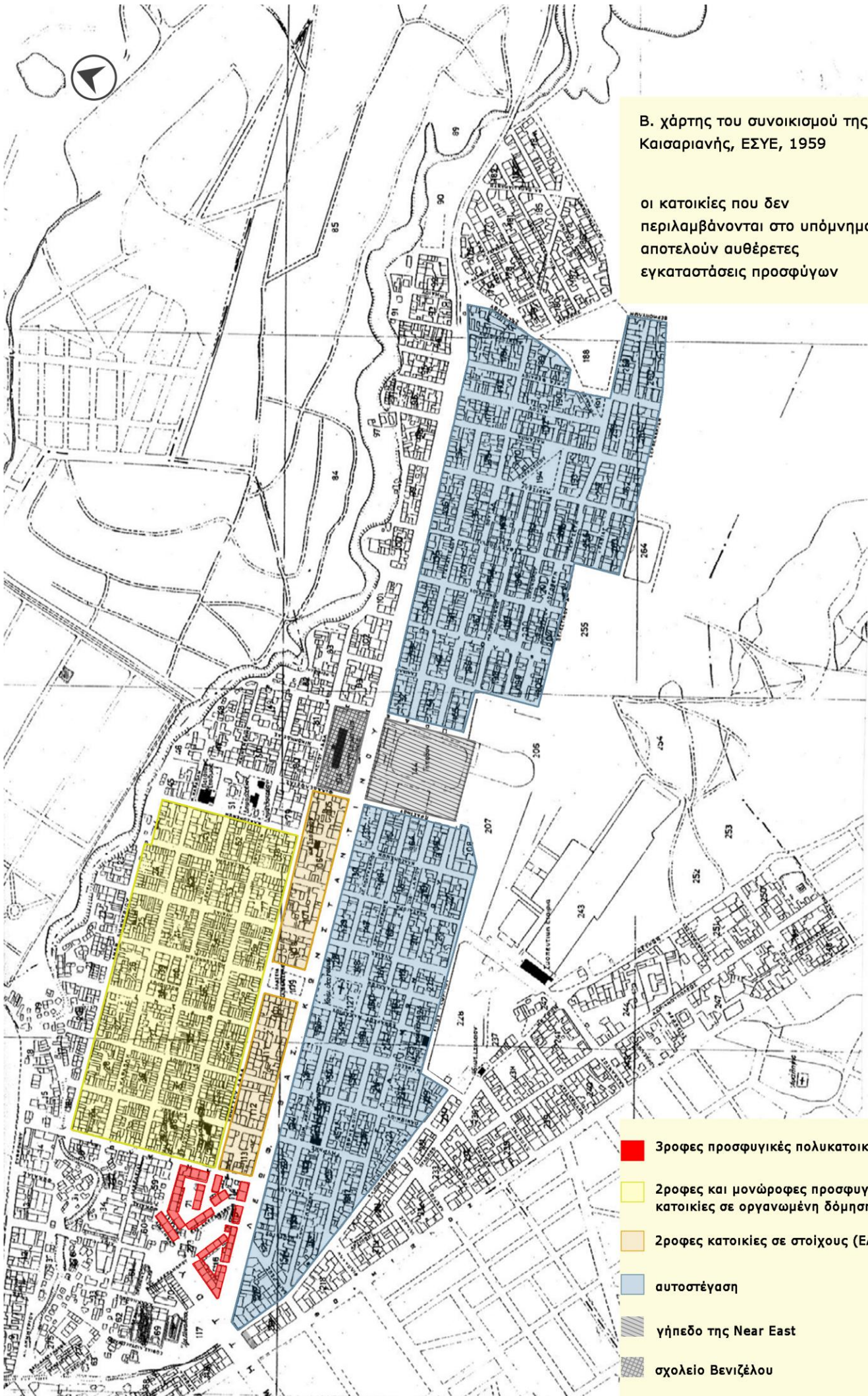
Πηγή για τη δημιουργία του χάρτη Α:

Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Γ., **Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών**, Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών, ΕΜΠ, 2006.

Β. χάρτης του συνοικισμού της
Καισαριανής, ΕΣΥΕ, 1959

οι κατοικίες που δεν
περιλαμβάνονται στο υπόμνημα
αποτελούν αυθέρρες
εγκαταστάσεις προσφύγων

- Ζυρφες προσφυγικές πολυκατοικίες
- Ζυρφες και μονώρφες προσφυγικές κατοικίες σε οργανωμένη δόμηση
- Ζυρφες κατοικίες σε στοιχους (ΕΑΠ)
- αυτοστέγαση
- γήπεδο της Near East
- σχολείο Βενιζέλου

Πηγή για τη δημιουργία του χάρτη Β:

Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Γ., **Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών**, Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών, ΕΜΠ, 2006.

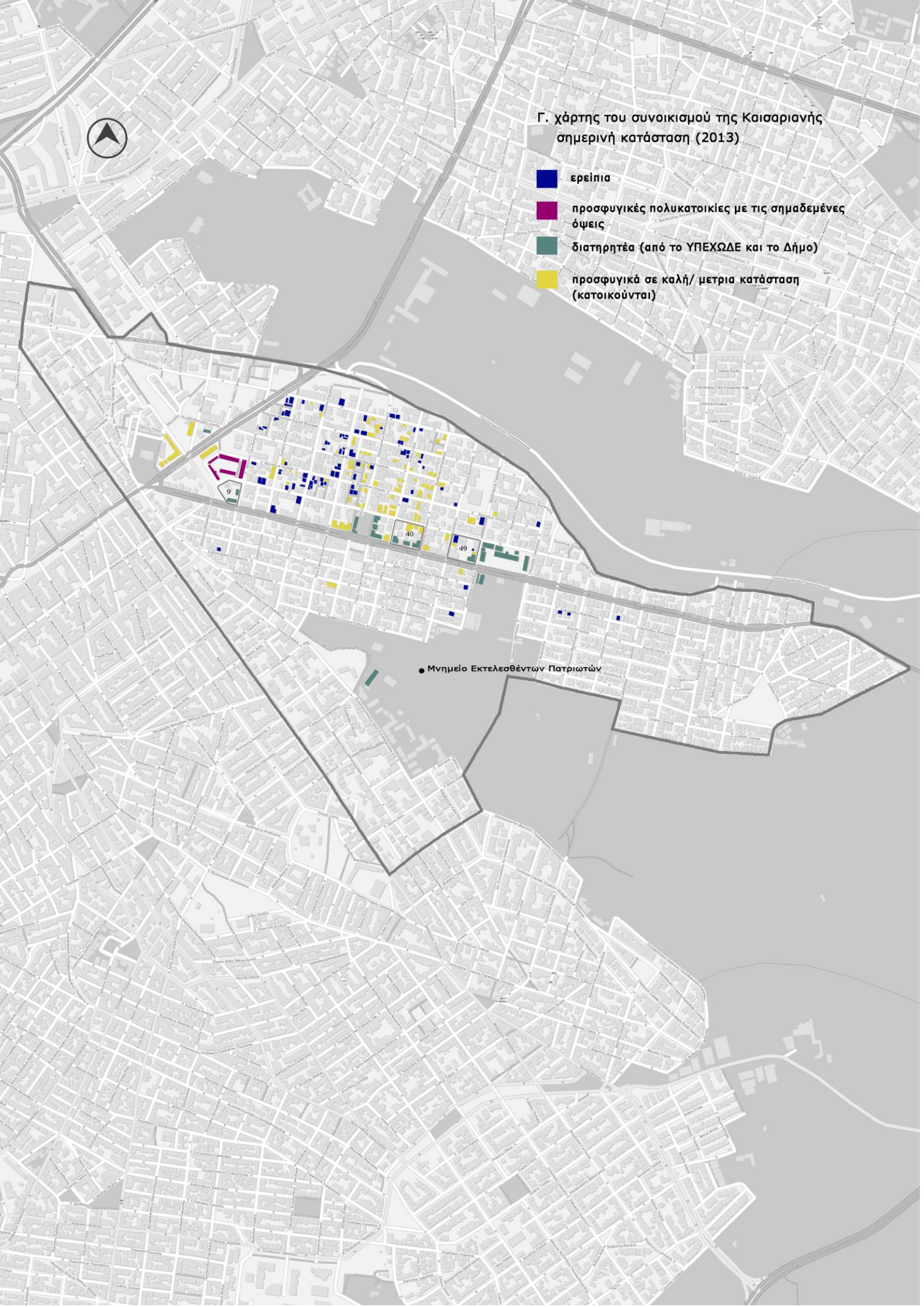

Γ. χάρτης του συνοικισμού της Καισαριανής
σημερινή κατάσταση (2013)

- ερείπια
- προσφυγικές πολυκατοικίες με τις σημαδεμένες όψεις
- διατηρητέα (από το ΥΠΕΧΩΔΕ και το Δήμο)
- προσφυγικά σε καλή/ μετρια κατάσταση (κατοικούνται)

● Μνημείο Εκτελεσθέντων Πατριωτών

Δ. χάρτης της Καισαριανής με το χώρο του Σκοπευτηρίου

1. είσοδος στο πάρκο του Σκοπευτηρίου
2. είσοδος στο χώρο του μνημείου
3. Μνημείο Εκτελεσθέντων Πατριωτών
4. ο πέτρινος τοίχος που διαχωρίζει το χώρο του μνημείου από τον τόπο των εκτελέσεων
5. ο τοίχος εκτελέσεων του Σκοπευτηρίου

